

בעזה"י

ס פ ר

עיר הקדש והמקדש

חלק שני

ירושלים (וירושלים) ורובעיה וגבולייה

מאט הגאוו

רב יהיאל מירבל טוקצינסקי ללהיה

נערך מכתבי לדפוס בעזה"י עם הוספות תקונים והערות

ע"י בנו

ニיסן אהרון טוקצינסקי

שנת תשכ"ט

פעיה"ק ירושלם טובב"א

כל הזכוויות שמוראות

— דפוס שלומון, ירושלים —

זכרון ירושלים

א. שם ירושלים:

א) פעם ראשונה אנו מוצאים את זכרה בשם «שלם», בשנת 2023 לבריאות העולם, במהלך ארבעת מלכים את החמשה «ומלכי צדק מלך שלם» (בראשית י"ד) ותרגם אונקלוס «מלכא דירושלם». ולדברי רבותינו זיל (ב"ר פנ"ו) שם בן נח הוא אשר קרא לה בשם «שלם» ואברהם קרא לה בשם «יראה», ומשניהם נתחבר השם «ירושלם». וכנראה מדובר חכז'ל בגדורים (ל"ב:) שם בן נח הוא הוא מלכי צדק מלך שלם, ובכ"ה בתומו שם. ובסדר הדורות — שנת אלף תקנ"ח—כ' (בשם שח"ק): שם, י"א הוא מלכי צדק והוא ה"ר הראשון להתחילה בנין חומת ירושלים, ויבום שהי' מזורע אבימלך (עי' הלאה) הוסיף לבנות את חומת ירושלים בשנת 2473 לבריאת (25 שנה ליציאת ישראל מצרים) ואז בנה הוא את המבצר הנודע אח"כ בשם «מצודת ציון» מפני שנפל אז עליהם פחד היהודים שנתעתדו לכובש ארץ כנען, ואת המבצר זהה לא ירשו בנ"י עד ימי דוד (שם סה"ד ב"א תע"א). ועל שם היבוס ישב ירושלים מזמן יהושע עד דוד נקרה העיר ירושלים אז גם בשם «יבוס», כנוכר בהיווע ושותפים ודה"י, אבל עיקר שמה hei גם אז «ירושלם» כנאמר ביהושע (י') «אדני צדק מלך ירושלים».

ויש חוקרים חדשים אומרים שיבוט hei ש מה הר אשוון (ראה למשל ספר שנת 1894-1897, Excavations of Jerusalem להחוקרים בליס ודייך — בפרק ז'), וטעות היא זו בידם : א) שם ירושלים נזכר בקרוא (יהושע י') ועוד קודם לכן שזכיר שם יבוס, ב) אף אח"כ משקרים גם בשם יבוס לא hei לה זה העצם אלא שם יחש לישוב הארץ, כאשר מוכחים המקראות : «ועלה הגבול גיבריהן אל כתף היובosi מנגב היא ירושלים (יהושע ט"ז ח'), וא Tat hiibosi ישב היובosi ירושלים... ישב היובosi את בני יהודה בירושלם» (שם ט"ז ס"ג), «והיבוסי היא ירושלים» (שם י"ח כ"ח) «היבוסי ישב ירושלים» (שותפים א' ב"א), «נכח יבוס היא ירושלים» (שם י"ט י') ואין כל פליאה אם לפעמים יש שזכיר הקרוא «יבוס» גם בלי שם העצם כמו ביהושע (י"ח ט"ז) — «אל כתף היובosi נגביה», ושותפים (י"ט י"א) «הם עם יבוס... אל עיר היובוס» — אחרי שם גופה כבר הקדים הקרוא לומר «היא ירושלים». ומה שדקדק להזכיר כאן כמה פעמים את שם העיר על שם ישב הארץ — זהה בשbill הידיעה שהודיעונו חכז'ל (סוטה ט') : פרקי דר"א פל"ז ראה רשי' דברים י"ז ובעוד

כמו מקומות כמפורט להלן ס"ד). שמה שלא יכולו ישראל לככש עד זמן דוד היה מפני «שותה שיכת לה ייבוס ננד אבימלך ועדין לא עבר זמן השבעה בין אבימלך לבין אברהם ויצחק», ראה הלאה סע' ד'. ג) ועוד בזמן אברהם כתיב בראשית י"ד) «ומלכי צדק מלך שלם» ואמרנו חכ"ל, כMOVא לעיל, שעוד שם בן נח קרא לה שלם ומזה נתחבר השם «יראה-שלם». וביחסו (מ"ח ל"ה) שם העיר מיום ה' שמה, ותרגם יונתן «שם דקרתא איתפרש מיום אשורי ה' שכינתי תמן» והוסיף הכתبور ופרח (פ"ז) שר"ל לא יקרא לה אלא השם הראשון שקרא אברהם יראה והוא היה שמה שלם הרי «ירושלם», ד) גם בלוחות של חפירות «תל-אמרא» שנכתבו בשנת 2308 לבריה (קרוב ל-300 שנה אחר המעשה של מלכי צדק מלך שלם) שנגלו בשנת התרמ"ז — נמצא שם «אור-שלום» (או אורושלם) שבאוור הוא גנה שלם). יוסיפוס (מלחמות ר' י' א') אומר כי שם בן נח — הוא אשר קרא לה «ירושלם», ומקודם לא ה' שמה שלם, ודבריו אלה אינם מתאימים עם דברי רבותינו ז"ל בבר' המובאים לעיל. יוסיפוס קורא לשם «מלך צדיק» (מוסיף בניית מקדש בירושלים ור' מלך «mobach» כאשר עשה נח אביו כפי המסורת המובאה במדרשות וברמב"ם בה"ב פ"ב ה"ב). ומלך ירושלם שהי' בזמן יהושע נקרא אדוני צדק ולא ה' בעצמו מלך צדק אלא האדון של עיר הצדק.

(ב) בגבאיים ובכתובים נזכר שם ירושלים 658 פעמים, בתוכם רק 11 פעמים כתוב (מאיזה טעם) «ירושלים» מלא (יו"ד אחר הלמ"ד), ויתרתם כל 647 פעם כתוב «ירושלם» בלבד יו"ד. כי על כן כתובים בגיטין «מתא ירושלם» (בלי יו"ד) כMOVED להלן ח"ג פ"ב).

ב. תוכנות העיר ומעמדה הגיאוגרפי והטופוגרפי:

א) העיר נמצאת במרכז יישוב העולם. ארץ-ישראל יושבת על חוף ים התיכון, וירושלים מרכזו אר"י. הרים ברוחב צפון (יו"ד 46°/45°, ל"ב מעלות רוחב צפון). זההו באוויר האטען (וכאמור בכפוף פיז'ו שהוא באקלים הריבוני המoczע), וראה גם באוצר נחמד לתכזרוי מ"ד סי"ט, וכנזכר בהקדמה סע' ב' שתיא נקודת העולם).

[מוג' האיר ושיינוי האקלימים — לפי מעלות הרוחב «דרום-צפון» הינו לפि המרחק מקוטבי הצפוני והדרומי ומקו המשווה ואלו מעלות הארץ הן רק בהסכמה, אחרי שאורך «מערב-מזרח» הוא לא «בקוטבים» אין בהם שינוי באוויר ולא שניי מעלות, עם צ'ז'ו נתחלך גם היקף מזרח מערב במעלות (שס'ה). וכיום הסכימו כי ירושלים בארץ 13°/25°, ובכפוף' חשב החשבון אחר בארץ המעלות. ולדעתנו אנו אחרי שמצוין הוותחת העולם ושלפייך חשבנו בספרנו

"היום" את קו התאריך לא מגרינגויטש שהוא רק הסכמה זמנית אלא מן קו ירושלים, הרי ממנה מתחילה מספר המעלות באורך בנווגע לדברים יסודיים כגון קו התאריך].

(ב) ומציו נברא העולם (יום נ"ד), והוא טבור הארץ (סנהדרין ל"ז): וזה שער השמים" לתפלות ישראל, תל התפלויות שהכל פנוי אליו (וכמובן להלן ח"ג פט"ז).

(ג) גובה ירושלים ממעל לים התיכון 790 מטר, בצד הדרומית-מערבית (בכלו חלק הר ציון המערבי) ובמזרחה העיר וחדר הבית גבהה 745 מטר. (ד) וירושלם הרים סביבה לה. במזרח-צפון קדרון המפטיק בין הר המוריה לבין הר הזיתים (ושם בנחל קדרון מזרחת-צפונית "עמק יהושפט"). בדרום לדרום הר ציון, עמק רפואי.

עמק הטרופינו (עמק החווץ) — חוצה את כל העיר העתיקה מצפון לדרום והלאה. הולך מן שער שכם שבצפון העיר עד לשער האשפות (שער הקטן) שבדרומה, ונמשך להלן לדרום בין הר ציון לבין גבעת העפל ועד לשילוח המקדש, המחבר את נחל קדרון שבמוריה דרומית אל עמק רפואי שבדרום. בדרך בפנים העיר המוליכה בין מערב למזרחה לשער השלשת של מקום המקדש — זהה "המסילה" שעשה הורדוס בשעתו כדי לעبور עליי (מעל עמק הטרופינו) באופן ישיר למקום המקדש, כי על כן רואים אותו לצד ימין המסילה יורדים במדרגות לכוטל המערבי ולצד שמאל המסילה יורדים במדרגות לבית המדרש האונגלי ולהלאה].

(ה) הרחובות. רחובות עיר העתיקה צרים ולא ישרים, ומהם אפלולים. ומפניים הייתה העיר כלילת יופי "מי שלא ראה ירושלים בתפארתה לא ראה כרד נחמד" (סוכה נ"א): יפה נוף משוש כל הארץ שהכל מייפים אותה כו' (מדרשים ואדר"ג פכ"ט). ירושלם הבינוי כעיר שחוברת לה ייחדו עיר שמחברת את ישראל זה לה (ירושלמי ב"ק פ"ז ה"ז). רחוב הרחובות היו לא פחות מט' אמה, והיו ישרות ומפולשות משער לשער (בהתאם דרישת רג'ל ששים רבו), ולכן אלמלא דלותה נגעלו בליליה היו חיבורין עליי משום רשות הרבים (עירובין ר' : וברשי' שם ודוכתי עוד, וכדלהלן ח"ג פכ"ג).

ובספר בגין אריאל להרב יהושע יוסף כלבו שכל דבריו שאינן במשנה ובגמ' נعتקו או מספר שלטי הגבורים הידוע או מארכיון של האותיקון, ושם כתוב: שגם היו רחובות בשיפוע העיר זו למעלה מזו היו רחוב אחד בשיפוע ההר ושני לו למעלה מגנו, ומוסמנים בטבלאות לסוגי המהלך בהם, כדי להבדיל בין ייחודי סגולה מסוימת לחסידות ופרישות (כגון אוכלי חולין בטהרה). ליתר ההמון, שנזהרו הפרושים מלבוגע בלבושים עם הארץ.

ו) והעיר העתיקה עודנה מוקפת בחומה. ועד לשנת תרנ"ט הייתה מוקפת לגמרי בל פrazot ואילו בתחילת שנות תרנ"ט, בבוא הקיסר הגרמני ווילhelm לירושלים פרצו בחומת העיר פרץ ליד שער יפו לכבודו של הקיסר.

ז) השערים. כיום שבעה שערים לה: במערב שער יפו (באב-אייל-חליל), בצפון שער החדש. להלן מינו שער שכם (באב-אייל-עמדו). והלאה מנו שער הורדוס (שער הפרחים, באב-אייל-זהרה). במזרח שער האריות. (להלן מינו במורה הר הבית «שער רחמים» סתום). בדרום שער האשפות (שער הקטן, באב אייל מזרבי), להלן מינו שער ציון (באב-בני דהוד).

מלפנים היו לעיר י"א שערים (הכתובים בנחמי ג' ביותר בנחמי י"ב ובדוכתי עוד) — ה"ה: א) שער הגיא (שער הפינה, ג) שער אפרים, ד) שער חצר המטריה, ה) שער הצאן, ו) שער הישנה, ז) שער המים, ח) שער הדגים, ט) שער הסוסים, י) שער האשפות, יא) שער העין. טעם לרוב שמות השערים הללו לא נחר לנו בהרבה. גם מקומות השערים, רובם לא מוחלטים בידיעה. היהות ואין חומר העיר במקומה, רק חומר הצפון הריה מזמן הבית מתוקף נחמי' ואילו חומר הדרום היא לגמרי לא על מקומה (נטקירה העיר בהרבה כמדובר להלן פ"ז והלאה) גם במורה הייתה חומה בשיפוע ההר להלן מחומר הר הבית נוכר להלן, ובמערב אין לנו לע"ע ידיעה בכלל על מקום החומה העתיקה — ולכן אין להחילט על מקומות של כמה מערי העיר הקדומים.

ובתבואה הארץ (הוצאה לנונך דף שכ"ח) מצין את מקום השערים, (מהן בהשערות). ואמנה אותם על פי דבריו בציורף השערתנו אנו:

א) בדרום, שער האשפות (כנראה הי' מרוחק משער האשפות שבמננו בקרבת קצה עמק הטרופיון).

ב) למורהית-דרומית (משער האשפות) שער העין (כנראה בקרבת השילוח). ג) להלן בפינת דרום-מזרחה שער הדגים, (לפי תרגום רב יוסף בדיה"ב ל"ג י"ד "mobuni corria"), ולפי השערת "תבואה הארץ" היו הדגים מבריכת השילוח אשר בקרבת גן המלך.

ד) במורה שער הישנה (הוא שער האיתון ושער התוך בירמי' ל"ט ג'). ה) להלן במורה שער המים (כמובואר בקרה דנחמי' ח' א' ובימוא ס"ט): ה' שער זה במורה הר הבית אשר הוליך לרוחב שלפני עורת נשים והנראה שדורך בו הביאו המים לניטוך. (עי' רע"ב סוכה, פ"ד מ"ט — ג.א.ט.). ו) מורהית צפונית שער הצאן.

ז) בצפון שער אפרים. ח) להלן (בצפון) שער חצר המטריה (כנראה בקרבת שער הפרחים). ט) במערב שער הפינה (יתכן מקביל למערב שער יפו).

י) לדרומו של שער הפינה, שער הגיא (כנראה למערב הר ציון בקרבת ברכת שולטן, אשר למורחותו התחילה בעמק הרפאים המסילה שהוליכה לשדה כובס. יא) שער הסוסים לא ידענו לציינו.

ג. חלוקה ליהודה ובנימין:

ويهושע אף שנצח את כל שלשים ואחד המלכים בכלם מלך ירושלים לא הוריש בכ"ז את ירושלים. ביהושע (י') מסופר שנלחם את מלכי ירושלים חברון ירמות ועגלון ויכבשם והרג את מלכיהם וילכוד את לכיש עגלון וחברון, ושם הלאה (ט"ז ל"ח) מונה גם את ירמות בין הערים שהוריש יהושע, אבל «את היבוסי יושב ירושלים לא יכולו בני יהודה להורישם וישב היבוסי את בני יהודה בירושלים עד היום הזה» (שם ס"ג), היינו כל ימי יהושע לא הורישום, ואחריו מות יהושע וילחמו בני יהודה בירושלים וילכדו אותה ויכוחה לפני חרב ואת העיר שלחו באש (שופטים א' ח'). וכנראה הורישו אז בני יהודה את החלק (או מהחלוקת) של העיר אשר נפל בגורלם הם, מלבד המצודה שלא נכבשה עד ימי דוד, והחלק האפוני אשר נפל בגורל בניימין לא לחמו בני בניימין את היבוסי על חלוקם הם, כתוב (שם ב"א) «ואת היבוסי יושב ירושלים לא הורישו בני בניימין וישב היבוסי את בני בניימין בירושלים עד היום הזה», ר"ל כל ימי שמואל אשר כתוב את ספר שופטים. ומישובות הסתירות הנראות לכארה בקרא, וככ"ב עד"ז המלבי"ם (שופטים א' ח') וביומא (ג"ד). דפריך וכל היכי דכתיב עד היום הזה ה"ג שלא גלו והא והא כתיב וישב היבוסי את בני בניימין בירושלים עד היום הזה ה"ג שלא גלו והא תנייא נ"ב שנה לא עבר איש ביהודה כי — מלבד מה שהלכו במקום דכתיב שם" להיכי דלא כתיב שם, ומלאך מה שכ"ז נשאר בתיבותה — אך גם י"ל שהאי «עד היום הזה» קאי על ישיבת בני בניימין (ועיין מ"ש נובית או"ח סס"י פ"ז וס"י פ"ח, והנלו"ד כתבתי).

כפי ירושלים הייתה הגבול בין יהודה לבנימין נפלה לגורל שני השבטים האלה, יהודה לדרום ובנימין לצפונה — כדכתיב: והיו תוצאותיו אל עין רוגל ועל הגבול גי בן הנם אל כתף היבוסי מנגד היא ירושלים ועל הגבול אל ראש ההר אשר על פני גי הנםימה אשר בקצת עמק רפואי צפונה (יהושע ט"ז ח') ואחרי אשר עמק רפואי מקיף את הר ציון לדרומו ומערבו מבואר שגבול יהודה נمشך מן גי הנם במורחתה דרוםית העיר ונסב צפונה ועל הר ציון מערבה עד לקצה עמק רפואי אשר במערבית צפונית (דרומ שער יפו ביום). ומפני שם (בקראת שער יפו) הגבול בין יהודה לבנימין שכן היה שם נקודת כל החומות — מבואר בספר המלחמות ליטופון (ס"ה פ"ד) ובשער ספרי דברי הימים של ירושלים. ומשם הילך הגבול על דרך יפו, למי נפתחה (ליפתחה) והלאה לקרית יערם וכו'.

ואפילו לרבען ש„ירושלים לא נמחלקת לשבטים“ יומא י"ב. מגילה כ"ו. ירשו ב' השבטים האלה את ירושלים בתור קניין פירות וכמ"ש בעז"ה הלאה ח"ג פ"י ושם יבואר בעז"ה בפרטות.

גם במקום המקדש נשתפותו שני השבטים האלה כדאמרו ביוםא (י"ב) ובמגילה (כ"ו) מה הי' בחלוקת של יהודת ה"ב הלשכות והעוזרות ומה הי' בחלוקת של בנימין אולם והיכל ובית ק"ק ורצוועה הייתה יצאת מחלוקת של יהודת ונכנסת בחלוקת של בנימין ובנה מונבה בניין כו', ועם"ש גם בת"ג פ"י. (ובספריו ברכה איתא "ובראש תור יוצא מהליך של בנימין כו" ועי' בס' אדמת קודש להרב ר' יצחק גולדחר זיל דף צ"ו בציירו תוכנות "הרראש תור", ולדעתו "עין רוגל" הוא "ווארי" וגי בן הנם אשר פתח שער החרסית), ולדבריו — הגבול שבין יהודת "ויצאת אל גי בן הנם אשר פתח שער החרסית", ולדבריו — הגבול שבין יהודת לבנימין הוא באמצעות הר הבית. אבל מלשון המקרא ביהושע גראה יותר שעון רוגל וגוי בן הנם מהה הצד מזרחתית דרוםית וכמוותק בידינו).

ד. השבועה והברית של אברהם לאבימלך :

וכל מהלך העניין של לבוש ירושלים וכל המספר אודותן — מובiche שהדבר יצא מיידי פשוטו והוא צריך להדרש שדרשו חז"ל עה"פ (יהושע ט"ו ס"ג) "ואת היבוס יושב ירושלים לא יכולו בני יהודת לתוריוו — יכלולים היו אלא שלא היו דשאים וכמו לא תוכל להעתלם או לא תוכל לאכול בשעריך שיכל אלא שאינו רשי". (ספרדי דברים י"ב י"ז ומדרשות עוד) בשביב השבועה שנשבע אברהם לאבימלך (בראשית כ"א כ"ג) אם תשוך לוי ולנני ולנבי וכור' (סוטה י). חולין ס': מ"ר וירא נ"ד, פדר"א פל"ו וילקוט יהושע וילקוט ראווני וירא וכמו בא גם בפריש"י שם בדברים וביהושע שם ועוד). וכן אמרו עה"פ ולא נחם א' דרך ארץ פלשתים כי קרוב הוא (שמות י"ג י"ז). עדין קרובה השבועה ולא עבר זמנה מפניהם שעדיין נכדו של אבימלך קיים (מכילתא ריש בשלח ומיר' במדבר י"ד). כי לאלו לא מובן כלל : א) אם לא יכולו בני יהודת להרישו וגם בני יהודת גם בני בנימין גסו לככשו ויהיו מנוצחים — כיצד ישבו בכ"ז המנצחם והמנצחים יתדו, היבוסים עם בני יהודת, כרכתי ביהושע סוף ט"ו; וכן הביסו עם בני בנימין כרכתי שופטים א'. ב) כיצד אפשר לציר את הדבר הזה : שמצד אחד לכדו בני יהודת חלק מהעיר וישרפווו כנאמר שם שופטים א' ומצד השני ישבו בני בנימין, ועם כ"ז לא יכולו להרישם. ג) שגם כל זאת הייתה העיר בעיקרה או כולה להיבוס, ולא לבני יהודת ולא לבני בנימין כנאמר במעשה פלישת בגבעה (שופטים י"ט י"ב) שהיתה עיר נכרי אשר לא מבני ישראל וגיה". ד) ומה שיותר מתמיהה שגם בבואה דוד לירושלים ואפי' אחורי לכדו את

המצודה ה'י מוכחה להכרינו «כל מכח יבוסי ויגע בכנור ואת הפסחים ואת העורדים יהי' לראש» (ש"ב ה' ודה"א י"א), וכל העניין של «הפסחים והעורדים» אין לו מובן וכל החוקרים החדשניים תבררו כאן לגוויזייהו ולכל באורייהם אין שום ביאור. אך' הוא הדבר שדברו חכו'ל שלא יכולו להורישו מצד דין השבועה שנשבע אברהם לאביבלך זקנמ' של היבוס, והפסחים והעורדים הם המה צלמי המתכוות אשר עליהם נחרתה השבועה של אברהם כמבואר בפדר"א ל"ז וילקוט ירושע ט"ז ועוד. והעניין של הפסחים והעורדים מתבאר בשתי פנים: האחת כפירושי שהצלמים עשו או בתמונה פסחים ועורדים כדי להתלוצץ על בני אברהם בעל השבועה (יצחק העור ויעקב הצלול), השנייה שאפי' שומרים פסחים ועורדים דים להגנן על המבו'א בפני דור שאין לו רשות לבוא הנה, ומתבאר היטיב הקרא בדברה"א י"א ד' «וילך דוד וכל ישראל ירושלם היא יבוס ושם היבוס יושב הארץ» למה אימוא הזוכר וחזר והזכיר למי היא ירושלם ומה שם יושבי, ועתה מובן שדקדך להזכיר את הסבה מפני שם היבוס מזור' אביבלך, ולפיכך גם דוד בכרו'ו אמר כל מכח יבוז קו'. ועד'ז בש"ב. (ויפה גם פירש אחד מרבני זמננו הג'ר צבי הירש שלעו בספרו *ונפלאות מתרות ה'* פס"א שלמן כתיב ב' פעמים לא תבוא «נהנה» לרמזו לו «השבעה לי בא' הב ה').

אבל עליינו לבאר מהותה של השבועה וככלות זמנה: הנה מדברי ב"ר נ"ד מוכח שזמנן השבועה כלת'ה כשנכנטו ישראל לארץ כי אמרו שם: ואיבי חיים עצמו (תהלים ל"ח כ') מות שנותן לאברהם לשבע דורות נתן לאביבלך לשלשל דורות, כי כשנכנטו לארץ ישראל עברו שבעה דורות לאברהם (אברהם יצחק ויעקב לוי קהת עמרם ומשה) ולא עברו לאביבלך רק שלושה דורות, ועוד אמרו (מכילתא בshall ומ"ר במדבר י"ד) שלפיכך «לא נחם א' דרך ארץ פלשתים» שעדיין נכדו של אביבלך קיים. משמע שככלות הדור השבעי של אברהם והורתה השבועה. ואף אמרם גם בזמן ירשע כתיב לא יכולו בני יהודה להורישו, עליינו לומר שכוכנתם כל זמן שלא עבר הדור השמייני לאברהם או הדור השבעי אחר אברהם. ובזמן תחלת השופטים שהכו' בני יהודה את יושבי ירושלים ואת העיר שלחו באש (שופטים א' ח') ממשע לכאורה שא' כבר ה' הדור הרביעי לאביבלך (ודoor רביעי ישבו הנה כי לא שלם עון האמורין עד הנה).

אולם מלבד מה שעדיין לא מובן מה שבני יהודה רק החריבו העיר ולמה לא ירשוה הם ולמה לא ירשוה גם בני בנימין — עליינו להבין גם דברי ר' חמוא בר חנינה בסוטה (ט'): עה"פ «והוא יחיל להוציא את ישראל מיד פלשתים» (שופטים י"ג) שא' הוחלה השבועה של אביבלך אם תש考ר לי ולנני ולנכדי, אך' רק אז בימי שמשון בשלש מאות שנה אח"כ הוחלה השבועה. ולא עוד אלא שלדברי ר' חמוא גם או לא שהורתה השבועה אלא «שהוחלה» ופירושי' שם הפלשתים

חלולה והפרו אותה מצדם, ובאייר המהראש"א שעד אז לא משלו בישראל ובימיו כתיב "ופלשתים מושלים בישראל", וכן אמר ר' חייא בר אבא (שם סוטה י') "יבוא מי שחוזר לאחורייו ויפרע מפלשתים שחזרו משבאותם", הרי גם אפיי' בימי שמשון לא כלתה עדין זמן השבואה.

ובמקצת אפשר לישב ולומר: ששבועת אברהם לאביב מלך כלל ב' דברים:
 א) אם תש考ר לי ולנני ולנכדי"ו זו לשישה דורות של אביב מלך, ב) "ועם הארץ אשר גרת בה" שע"ז הייתה אח"כ כריתות ברית בין שניהם כדכתיב (שם בראשית כ"א כ"ז) "ויכרתו שניהם ברית" ונתהדר הברית זה אח"כ גם בין יצחק לאביב מלך (שם כ"ז כ"ח), וחודש הברית hei לא רק לששת הדורות. והפרת הברית מצד הפלשתים בזמן שמשון היה שחללה את השבואה ואת הברית. אבל אכן לא מובן מה שגם בימי דוד אחריו חלול ברית השבואה מצד הפלשתים לא hei יכול לכבות את היובוס בשבייל השבואה. ולא מסתבר לנו רשות אחדים מסרני הפלשתים חללו את השבואה ורק ארצם הורתה ולא כל גלויות ארץ הפלשתים. גם מה שהכו בני יהודה את יושבי ירושלים ועם כ"ז לא רשות לא מתהדור עדין, כי איינו מתקבל על הלב לבאר את הדבר שהתרו להכחות את היובוס משום שכלה הדור השלישי ולא הוותרו להורייש את המקומם מא רץ הפלשת בשבייל הברית "ועם הארץ אשר גרת בה" — דבוזראי עיקר השבואה והברית הייתה לא על הארץ אלא על יוצאי ירך אביב מלך הפלשתים בתוכה, והראוי' שהכפ��ים תהרו והכשרו את אותו הגיליל מארץ הפלשתים כשכבשו הם מהפלשתים כאמור בחולין (ומובא להלן).

ובכן אנו צריכים כאן לחידה עוד אחת שהודיעו לנו בפדר"א פל"ז וביקוט יהושע (ס"י כ"ח): ששבועה מיוחדת נתחדשה ביחוד על "עיר (בירת) היובוס" היא ירושלים, שבעה שקנה אברהם את מערת המכפלה לאחפו בני חת (שגם הם מהיבוס) למקרה بالتלי אם ישבע אברהם על עיר היובוס ביחוד "שאין ישראל יורשים אותה כי אם ברצונם של היובוסים", ואotta השבואה חרתו על צלמי המתקפות והעמידו אותם ברחוב העיר, ע"ש. והם הנה צלמי המתקפות של הפסחים והעורקים שהביעתו את דוד, ואחריו שהטייר יואב בן צרווי' את האלימים הללו קנה דוד את עיר היובוס לישראל ויקח מכל שבט חמשים שקלים בסה"כ שש מאות שקלים ויתנים לארוןה עכתר".

ומעתה מה שלא ירשו את עיר היובוס עד בא דוד וקנה אותה, hei בשבייל השבואה המיוחדת לאotta העיר, והשבועה הכללית על יוצאי ירך אביב מלך וארצם הופרה ע"י הפלשתים בזמן שמשון. ומה שלחמו בני יהודה בירושלים וילכודוה וישראל, בזמן תחלת השופטים, אם אין מתקבל על הלב לישב שאotta השבואה על עיר היובוס הייתה רק "שאין ישראל יורשים אותה שלא בראון היובוס" —

מסתבר הדבר שבני יהודה לחמו על רובע אחר לא מחלוקת היבוס דהא שם לא נזכר כלל שם "היבוס" אלא "ירושלם", כי ארבע גבעות הן : במורה "גבעת העופל" "והר הנוריין", ובמערב "הר ציון" "והגבעה הצפונית מערבית". ונראהה שבני יהודה לכדו את הר המערבי הוא הר ציון אשר אותו לכד אח"כ גם דוד המלך ע"ה טרם כבש את היבוס, והר זה שלא ישב בו היבוס הייתה אז עיר בפני עצמה ועליה אמר "ואת העיר שלחו באש", וממש" רשי" (שופטים א' כ"א) : יאת היבוס יושב ירושלם, מהה הי' בירושלם ששמו יבוסי ובני אבימלך הי' שלא הורישום מפני השבואה עד בא דוד כו. וכנראהה כונתו ג'כ' לישיב הסתירה מה שבני יהודה שלחו את ירושלם באש ועכ"ז "ישבו בני בנימין את היבוס" משומש שהמלך היבוס הוה לחוד הי' אלא שמה ממשים שם רשי" שעדיין הי' נכו קיים" — זהה דעת הב"ר והמכילתא, וגדולה מזו כ' רשי" בשמואל ב' (ה' ו') שעדיין נכוו הי' קיים עד בא דוד לירושלם, וזה תימא. והנה שם בשמואל ב' כתוב רשי" "מצודת ציון נקרה יבוס" וכן יוצא מדברי קדמוניות ליטופס (ז' ג' א') שעיר דוד היא עיר היבוס (ועוד נזכר מזה בעזה"י). ולפיין באור הקרא ה hei הוא: בתחילת ספר בדרכ כלל "וילכוד דוד את המצודה" ואח"כ באור דבר זה בפרטות כיצד הי' : ויאמר דוד כל מכחה יבוס כו' ועיז'ו נלכדה המצודה ע"י יואב. אולם לפימ"ש לעיל באור הקרא בפשטות הוא שתחלה לכד דוד את המצודה ואח"כ אמר כל מכחה יבוס כו' והיבוס הי' ברובע אחר על יד מכוא המים והואו לכד יואב. וכן הבינו מפרשימים אחרים כמו פ"י מצודת דוד ועוד, והמדדק בפירוש" בדיה"ב י"א יראה שם מפרש גם הוא באופן אחר המתאים יותר עם דברינו-Anno cano.

ובחולין (ס') אמר רשב"ל עוד חודה : "מדASHBUI' אבימלך לאברהם אם תשקר כו' אמר הקב"ה ليתו כפתורים ליפקו מעויים דהינו פלשתים וליחו ישראל וליפקו מכפתורים" ולמה איפוא היו צריכים המכפתורים לטהר את פלשת אם בימי שמשון עכ"פ הוחלה השבואה (מכ"ש לדברי ב' ר' שהיתה השבואה רק לג' דורות), והנה רב האומר שם "עוים מתימן באור" פליג באמת ע"ז (ולדידי' לשון הקרא פשטוט "חמשת סרוני פלשתים" והעוים שאינם מפלשתים, ועי' רמב"ן בדבירים י"ב עה"פ העוים היושבים בחצריהם). ואפשר לומר שגם רשב"ל אינו חולק על ר' חמאת בר חנינה בסוטה שם. ומה שהיו צריכים המכפתורים להכשיר את הкрепע של הפלשתים והוא כדי שתהי' היכולת בידי ישראל לנחל את החלק ההוא עוד טרם שחללו את השבואה בזמן שמשון.

והנה בתוס' שאנץ בסוטה שם כ' : ונראה שחולק על פירוש" בשמואל ב' שלא היו יכולם להוריש את היבוס מפני השבואה אלא ס"ל כמ"ד בפדר"א שהיתה שבועה אחרת על עיר היבוס עכתי"ד. ולענ"ד דברי רשי' לקוחם הם אמנים

פדר"א וילקוט יהושע. ואם אגדות חלוקות יש כאן יותר מתאים לומר שר' חמא ב"ח ור' ה' בר אבא בסוטה ורשב"ל בחולין פלגי עיל המאמר בבר' נ"ז שהיתה השבועה רק עד שבע דורות של אברהם שזו היתה בבוא ישראל לארץ.

אכן עכ"פ יש כאן כנראה מדרישות חלוקות, דהיינו בילקוט ראובני פ' וירא כתוב לאמר: כי את שבע כבשות הצאן אשר הציב אברהם לבדו היו כנגד שבעת הצדיקים היסודיים «אברהם יצחק יעקב יוסף משה אהרן דוד», האחים בשבע (המדות) המודרגות העליונות (המנויות גם שם), ואבימלך שהי' גם הוא אצטגנין בקש לבאר לו «מה הנה שבע כבשות אלה אשר האצת לבדנה» וכאשר הבין העניין פחד אבימלך מזרעו העתיד של אברהם וידרשו לכרות אותו ברית ושבועה שלא תאונה רעה לו ולבניו מצד זרעו של אברהם עד בא בנו השבוי של אברהם הנקרא דוד ויאמר לו אם תשקר לי ולנני ולנכדי וכו' ונשבע לו אברהם עד דוד צדק שביעי ושביל זה קרא גם לבאר הברית «ברא ש בע» עכמת'ד. ואחרי שנכח דוד השביעי את גלית הפלשתים מזרע אבימלך או החליט לתקוע את הייתן הנאמן לבנות את הבית לה' במקומו «והיה אחרי בן ייך דוד את הפלשתים יוכנעם» (ש"ב ח') «ויהי דוד את מתג האמה מיד פלשתים» הוא מתג האמה של יצחק בכרתו הוא את הברית עם אבימלך (שם פדר"א ומדרישות עוד). ואז היה «התשועה האגדולה» והmercute של מלחמת ישראל עם הפלשתים (ש"ב כ"ג).

ומדברי הילקוט הזה שהברית هي' עד הצדיק היסודי השביעי אנו מבינים שהי' לא רק עד עברו נכדו הראשון של אבימלך, וחולקת אגדת הביר' שהשבועה הייתה רק עד שבע הדורות של אברהם (שהם שלוש הדורות של אבימלך), וגם על המ"ר בדבר ועל הדעה האחת שבמיכלתא בשלה «שעדין נכדו של אבימלך קיים». אולם על ר' חמא ב"ח בסוטה (ט') ועל ר' חייא בר אבא (שם י') וכן על רשבל בחולין אין כ"ז סתרה — שייל בזה כמו שאמרנו לעיל.

ה. אופן כבוש דוד :

ועפ"י כל הדברים שאמרנו יש לסכם שהכבוש של ירושלים هي' באופן כות: היבוס שכן בשתי הגבעות המורוחיות, העיר התחתונה והר המורי, והעיר הבכורה שלו הייתה העיר עיר התחתונה היא גבעת העפל (במפה קו א. וזה מתאים עם דברי החוקרים החדשניים עפ"י השערת חפירותיהם), ובבואה דוד אל עיר היבוס והיבוסים לעגו לו ע"י צלמי המתקות של השבועה שהעמידום בתמונות פסחים ועורדים — לכד דוד ראשונה את המצודה מצודת ציון היא עיר דוד הוא ההר המערבי (שאותו לכדו כבר בני יהודה, ראה לעיל ב"ג) והמצודה אשר הייתה בשפללו (ראה גם למן פ"ד) ולאחר אמר דוד כל מכיה יבוסי ויגע בכנור ואת

הפסחים ואת העורדים וגוי — כלומר : כל מי אשר יתחכם להכנייע את היבוס לא ע"י שיכה את היבוסי אלא ע"י שיגע בצדור המים אשר במבוא העיר שלם ועיין יעוזו את העיר (ויסכימו למכרה אמרור בפדר"א) — ייה' לראש, ויעל בראשונה יואב בן צרוי' והשכיל לкопח את צנור המים מימי השלח והגיחון אשר במבוא הדドומי של עיר היבוס¹).

[אמנם בקדמוניות ליטופון (ז' ג' א"ג') כתוב לאמר : שכאשר סגו ר היבוסים את שער עירם וילענו לדוד בעמידם פסחים ועורדים ובועל מומים כאמרם שגם בעלי מומיים יכולם להגן על מבצרם החזק — לנכד דוד תחילת את החלק התחתון (העיר התחתונה) ואח"כ הכריז דוד כל הכבוש את המבצר יהי' לראש וילכדו יואב ועיין נלכדה העיר העליונה. ודבריו אלה ממשע : א) שעיר היבוס הייתה בעיר העליונה (בחור המערבי). ב) ושהמצודה שם נלכדה אח"כ ע"י יואב, ג) ושמצתות דוד (עיר דוד) היא היא עיר היבוס וכמ"ש גם בספרו מלוחמות (ס"ה פ"ד) שמצודות דוד היא בעיר העליונה. וכיו' לא מחוור : בקרא (ש"ב ה' ודה"א י"א) משמע שהמצודה (עיר דוד) נלכדה תקופה ע"י דוד ועיר היבוס (שהיתה כנראה על יד צנור המים) נלכדה אח"כ ע"י יואב, ולפיכך נקראת מצודה דוד «עיר דוד» «ויאב היה' את שאר העיר». ואף שבפרט אחד מסכימים לו גם דברי רשי' בש"ב האומר ג"כ שעיר היבוס היא עיר דוד וככתוב夷 לעיל שהוא מפרש שהקרא «ויאמר דוד כל מכבה יבוס כו» הוא הביאור לקרא הקודם כיצד لقد דוד את המצודה, אבל מלבד שהביאור קשה, וגם המדיק בדרבי רשי' עצמו בדיה"ב רואה שחזר מפירוש זה — הלא בכלל קשה להלום את דבריו שאם זהו ביאור הקרא מנא לי' ליטופוס שדוד לנכד בכלל את העיר התחתונה תקופה ? ואין להעמיד דיווק על לשונו של הקדמוניות (ושגם שם בס"ה ב' מביא שניני יהודה לכדו את העיר התחתונה לא בדברינו לעיל) שהורךו מכלי אל כלי בעתקות שונות ומשונות ושבושים (כמו למשל מש"ש שמן כבוש יהושע עד כבוש דוד עבר זמן 515 שנה, וזה טעות ואין אלא קרוב לארבע מאות שנה, ועוד'ן טוויות עוז).

ו. חברו העיר העליונה לתחתונה :

ואחריו שהכנייע את היבוס בנה דוד את העיר מסביב, מן המלוּא ובסביב

1) ויתכן ש"ביר-יאוב" (או "ביר-יהוא") הנקרא בפי הערבים ושאן לשם זה באור² — אפsher שהיה נקרא "ביר-יאוב" שם בקרבתו הנה יואב וצבאו ונגע בצדור והכנייע את היבוס, יש אמנים במקורות ספ"ד "מעשה בשוקת יהוא שהיתה בירושלם" שכונראה גם היא בקרבת "ביר-יהוא" וגם שם זה לא ידוע לנו מה הואר.

2) נקרא על ידם ע"ש איזוב כי איזוב משבעה הבבאים שנחנכו לאומות העולם (בב' טו) ואיזוב גמינה אצלהם משורה גנביאים. אורlam לדעתנו נזהלי השם מיאוב כמו שמלה שלמה — ג. א.

ויראוב ייחי את שאר העיר (דהי"א י"א), שחבר דוד את הר ציון עם העיר התחthonה ויבן חומה מסביב להן, הינו לדרום העיר וחלק המורוח והמערב (וכמובן גם מדרשת תדשה המובא لكمן ספ"ג). וגם או עוד ישב היבוס אתם או בקרבתם. ואף שיכול הי' לקחת את גורן ארונה היבוסי בכך הכבוש כי ארונה כבר הי' נכנע אליו כמובן שם בסוף ש"ב ובධיה"א — סבב את הדבר שימכו לו את הגורן בכיסף מלא לחיותו מקום המקדש והמזבח לדורות, ולפי האמור בפדר"א (לי') ובילוקוט — קנה או דוד גם את עיר היבוס בכללה, ומאתה ה' היהת זאת שנבסה שבואה מיוחדה על עיר זו : א) כדי שעיר הקדש שנתקדשה בקדושת המחיצות ונקראת כליה "מקדש" (לדעת הרמב"ם וסיעתו) — תהא נקנית בכיסף ולא בכבוש, כמו מקום המזבח, (בפרט לפי מה שהערני הגאון ר' אללי קלצקין זצ"ל הגאב"ד דלובלין שהוא כדי שלא תבטל הקדשה כמובא להלן ספ"ב), ב) ושע"ז שנתקדש העיר מכיסף שנקבע מכל השבטים כאמור שם בפדר"א (ועדי' גם בזובחים קט"ז) : תא שיכת לב לישר אל (ומה שהיתה לב) השבטים "יהודיה ובנימין" יבואר בעוז"ה لكمן ח"ג פ"י).

ושלמה המע"ה הוא שהקיף את העיר בהיקף שלם (במפה קו ב), כדכתיב (מ"א ט' ט"ז) שהוא בנה חומת ירושלים, ויחבר את העיר התחthonה ואת הר ציון להעיר הצפונית ולהר הבית בצפוניות מורתת העיר (ראה لكمן פ"ד ועוד), ועם זה בצד והגדיל את החומה הדרומית שבנה דוד המע"ה, ויבן מגדלים וממצרים ויעשה אותה לקרה מלך רב.

ותנה מצד אחד אמרנו שדוד ושלמה הם הם שבנו את חומתה, דוד אביי התחיל בה (דהי"א י"א) ושלמה בנאה והגדילה והרחיבה (מ"א ט'), וכ"ה גם בספר מלחות ליטופוס ס"ה פ"ד ב' "שהחומה הישנה הנוסדה על הגבעה המתורמתת בנינה איתנן מעשי ידי דוד ושלמה", ומצד שני הלא אלו יודעים שירושלם הייתה מוקפת חומה מימות יהושע בן נון (משנה ערכין ל"ב. ועוד) ואת אומרת שעוד כ-400 שנה לפני דוד ושלמה — כבר הייתה מוקפת חומה. אף אמרם "מוקפת חומה מימות יב"נ" אין זו דוקא בימי יהושע ע"ל זמן הכבוש וכן שhocich הטו"א מגילה (ב': ד"ה וככתי) וכ"ה במנחת חנוך מצוה שם"א ממשמעות לשון הרמב"ם (ולחנום העיר שם המ"ח על הטו"א וגם הוא אומר כן), ומפני שרבות עירות המוקפות כבש וקדש יהושע לנו קרואה זיל מוקפת חומה מימות יב"נ ואוthon העירות שלא נכבשו ע"י יהושע כשהוקפו ונתיישבו אח"כ הנה בכלל מוקפות חומה. אבל עכ"פ הלא מפורש בערכין (ל"ג) שתרתי בעינן "הוקף קודם כבוש" "והוקף דוקא ע"י נכרים", א"כ עכ"פ א"א לחשוב את בנין החומה של דוד שלו מה לדין מוקפת חומה.

והענין הוא שודאי היהת ירושלים מוקפת גם מזמן היבוס. וכבר אמרנו בראש

פרק זה שעוד שם בנח התחיל בינוי חומת והיבוס השלימתו. אלא שעיר היבוס המוקפת הייתה (כמ"ש לעיל) רק «גבעת העפל», והר המורי אשר לצפונה שישב גם בו היבוס הי' הפרבר שלו ולא הי' מוקף חומה כי על כן השתמש לגורן. אבל הר המערבי עיר דוד לא הי' להיבוס, ולפיכך כבשו בוני יהודה לראשונה ואח"כ כבשו דוד בטרם הסירו צלמי השבועה שהיתה על עיר היבוס, וכמו שאמרנו לעיל ודוד הקיף וחיבר את העיר העילונה עיר דוד עם העיר התחתונה עיר היבוס, ושלמה גמר ההיקף ויחברו עם צפון העיר עם הר הבית.

פרק ב'.

מי קדש את ירושלים ומתי?

תנן בזבחים (קי"ב): "באו לירושלים נאסרו הבמות ולא היל' להן עוד היתר והיא היתה לנחלת עולמים". ואין זאת אומرت מיד שבאו לירושלים כי אף' גם בזמן שקנה דוד את גורן ארונה ויבן שם מזבח ויעל שם עולות ושלמים — כתיב: "ומשכן ה' אשר עשה משה במדבר ומזבח העולה בעת היא בבמה בגבעון" «ולא יכול דוד ללכט לפניו (לפני המזבח אשר בגבעון) כי נבעת וגוי», ואילו לא כן היל' הולך להקריב בגבעון, «ויאמר דוד וזה מזבח לעולה לישראל» מכאן ואילך, וגם אז לא היתה עוד ירושלים לנחלת עולמים לאסור הבמות עד בניית הבית וחומות שלוש המחנות שכ"ז נעשה ע"י שלמה שבנה הבית והמחיצות. והוא מה שאוזל להلن בזבחים (קי"ט): למ"ד זו וזו ירושלים נחלה זו נחלת עולם מנוחה זו מנוחת הארון دقתייב ויהי כנח הארון, וכי רשי' שזו מה שאמר שלמה «ועתה קומה ה' א' לנוחך אתה וארון עוזך» (דהי"ב ו' מ"א ופירוש' שם שלא יטולטל עוד מעתה).

וכנראה או קדש שלמה גם את מחיצות ירושלים להיותן קדוש בקדושת המהנה ישראל ועל שעה זו אמרו (שם בזבחים ומגילה י) «והיא היתה לנחלת קדשי קדשים לפנים מן הקלעים וקדשים קלימים לפניים מן החומה. וקצת נראאה כן גם מקושית תוס' בשבועות (ט"ו. ד"ה אין עורה) »אבל בימי שלמה ויהושע קשיא« והזכירו »בימי שלמה« ולא בימי דוד. וכן משמע קצת ממ"ש תוס' בזבחים (ס') שירושלם לא נתקדשה אלא בשכיל הבית וא"א שתוארו קדושת הבית בטללה וקדושת ירושלים קיימת — משמע ג"כ שירושלם נתקדשה בזמן שנתקדש הבית.

אכן לעיל ח"א פ"א ג' ברדרנו בעזה"י שדוד המע"ה קדש את רצפת העוריה בקדושת מקומ שישיא קדוש לשם עורה, ושיתקדש אח"כ לכשיבנו המחיצות בקדושת מחיצות, וכదאמרו בזבחים (כ"ד): כי קדש דוד רצפה, ואח"כ נתקדש במקום ע"י שלמה המע"ה אחר בנין המחיצות בקדושת המחיצות, ואמרנו שם שכשם שקדושת המקדש נתקדש ע"י שניהם »דוד ושלמה« כך גם ירושלם (שגם היא נתקדשה בקדושת מחיצות, ונקראת מקדש, והיא קדושת עולם ומכוון שיכנס בה גם בזה"ז הוא איסור מלכות) — נתקדשה ע"י שניהם בב' הקדשות תחלה ע"י דוד »קדושת המקום ואח"כ בהשלם שלמה כל היקף חומת העיר קדשה

קדושת המחיצות. וראה לשונו של רשי"י בשבועות (ט"ז). «קסבר קדושה ראשונה של דוד ושלמה לא בטללה», לא כתוב קדושת המקדש או של העורה אלא «קדושה ראשונה» וכנדייע ישנים רך שני מיני קדושים: א) קדושת ארץ ישראל, ב) קדושת ירושלים ומקדש» והתם מדבר מקדשות ירושלים ומקדש (שאפי' אם ק"ר של ירושלים ל"ב ייל שקדושת אר"י בטללה וכפsek הרמב"מ וסיעתו), וקדושת ירושלים כמו מקדש היא בכלל קדושה ראשונה שלא בטללה ואוთה קורא «של דוד ושלמה». ובאייה זמן הי' זkidush של דוד? המשכלה הראשון אומר שקידש את קדושת המקום (למקדש ולירושלים) בסוף ימי אחרי כונתו את הגורן (וأت עיר היבוט) מארכונה היבוטי — כדי שיהי' הקדוש אחר הקני' ולא יהיו «כמקדש דבר שאינו שלו». הן אמנים את היסודות למקדש כרה דוד עוד בחיי אחיתופל קדום זמן קנית הגורן מארכונה, כմבוואר בסוכה (נ"ג) ומכות (י"א) שכחה דוד השיתין בחיי אחיתופל ובפירש"י שם במכות שהפר יסודות בהמ"ק והוא מירושלמי שנדריו פ"ז, וכן גם בנין חומת העיר (בדרום) ע"י דוד הלא הי' קודם קנית הגורן. אבל אין קדוש הרצפה קשור בכרית היסודות וכמו"כ אין קדושת המקום של ירושלים קשורה כלל לבניין החומה, דרך בקדושת המחיצות אמרו בשבועות (ט"ז) «בעינן קדוש בשעת הבניין» אך לא בקדושת המקום, ובכן יתכן שקדושת הרצפה וקדושת המקום נתקדשה אח"כ לאחר שקנה את המקום. ומה שהוצרך רשי"י לסתים שם במכות (ס"ה נשא) «וחופר היסודות ברשותו» יש לבאר כונתו ש מכיוון שהקפיד דוד שיהי' מקום קדוש וזה קניי דוקא בכוף מלא לא הי' חופר שם היסודות שלא ברשות קודם קניתו בפרט לפמ"ש בפדר"א וילקוט שכל עיר היבוטי קנה או שלא רצתה לקחתה בכבוש בשליל השבואה — לא הי' גם חופר ובונה חומה שלא ברשות קודם הקני', ולפיכך אומר רשי"י שבgentzu להפור את היסודות (זהה"ג לבנות מקצת חומה לעיר) בטרם קניתו את המקום לך הרשות מארכונה.

אבל אין כי' מוחלט, ואפשר גם לומר שדווקא על ההקרבה הקפיד שיהי' המקום קניין קניין כסף, ולא הי' חפץ להקריב אף' לפי שעיה טרם קנה את המקום וכנאמר «ולא עלה לה' א' עולות חנן» אולם על עצם ההקדש (שהל אחר כבוש בדבר שהוא שלו) לא הי' מקפיד אלא על נתינה לרשות. ובכן אילולא שיהי' חפץ דוד לקדש את הרצפה (ובכן גם לקידש את ירושלים קדושת המקום) לא הי' חושש על חפירת היסודות לחפרם דוקא ברשות, והי' חופר היסודות (ובונה חומה ירושלים) גם שלא ברשות. אלא שבשביל רצונו לקידש את הרצפה ולקידש את המקום בעת חפירת היסודות (ובניין החומה) לפיכך כתוב רשי"י «שהופר ברשות».

ועפ"יו אפשר גם לומר שבעת שכחה דוד השיתין או קדש קדושת הרצפה, ובעת שחותר ובונה מחרמת העיר קדש את ירושלים קדושת המקום. ואפשר שבכל

"תלויות (יסודות) של בית המקדש" האמור בירושלמי הניל' נכללו גם יסודות חומת ירושלים שוגם היא נקראת מקדש (וכמ"ש הרמב"ם). ויש לדבר עוד בזה.
 אבל יפה הערני (כאשר דמננו לעיל פרק א') והגאון ר' אללי' קלצקין וצ'ל הרב מלובלין, שמסת变速ר לומר שדוד הקפיד לקנות את הגורן כדי שלא תבטל הקדושה, דהטעם שקדושת הארץ בטלה היא משום שקדושה הבאה ע"י כבוש מתכלה בכבוש מיד ישראל, לא כן הנקנה בכיסף אם מתقدس לא תבטל הקדושה כבבוש. ועפ"י דבריו אלהתו מסת变速ר שהיתה הקדושה בסוף ימיו של דוד אחורי שקנה את הגורן (ואת עיר היבוס). ועפ"יו הרמב"ם שכול קדושת ירושלים ומقدس בהדי הינו נמי עפ"י האמור בפדר"א והילוקט שעם קנית הגורן קנה חזד גם את עיר היבוס.

פרק ג' .

אם ציון נתקדשה בקדושת ירושלים

פשוט היה לנו שציון וירושלים אחת היא, וקדושה ומעלה אחת להן, ונפתחתי לראות שלשה מרבותינו : הכהן פ' (פמ"א) והרב ב"ז (רל"ג) והחרדים (סוף הקדמתו במצבת התלוויות בארץ) — מבדילים בין קודש לקודש, בין קדושת ירושלים לקדושת ציון, ואומרים שירושלם לחוד וציון לחוד, ויכולים לדעתם להוליך את הפירות למקום עיר ציון ולפדות שם מע"ש.

א. ויכוח ע"ז מדיני הקברות בירושלים :

א) ותמהתי איך יפרנסו את התוספתא דנגעים (פ"ו) שם חשבו ומנו בין כל הדברים הנאמרים בירושלים «אין מקימיין בה קברות חז"ק מבקרי מלכיה בית-ידוד וחולדה הנביאה שהי' בירושלים». (וכלusion זה גם בתוספתא דב"ב פ"א), וירושלמי דנוייר פ"ט ה"ג וכ"ה ברמב"ם (ביה"ב ז' י"ד), וכבירי מלכיה ב"ד הלא הוא בעיר דוד היא ציון, הרי לנו שציון וירושלים אחת היא.

ולכוארה עד שניינן מתחיה מכאן על רבותינו הנ"ל יש לתמהה על עצם הדבר הזה : מה זה דוקא ירושלים שאין מקימיין בה קברות אלא כך הוא בכלל עיריות מוק"ח שמנין הקברות, וכאשר הבנו לעיל ח"א פ"ג ג', והנה ההפרש בין מוק"ח לשאר מושבות ישראל אף שגם שם אמרו קבר המזיק לרבים מפניהם אותו אפי' קדם הקבר לעיר — כבר באנו לעיל שם ההפרש הגדל והמכופף שיש בזה בין מוק"ח לשאר דוכתי, אבל מי איכא בין שאר מוק"ח לבין ציון וירושלים ? אם אנו אומרים אין מקיימין ציון בה קברות — משמעו שקוברין שם לזמן ואינו מקיימין אלא מפנין אותו והר"ז כדין הרמב"ם בערוי חומה (ביה"ב שם). וכ"מ גם לשון התוספתא : וכל הקברות מתפנין חז"ק מבקר מלך ונביא ר"ע אומר אף קבר מלך ונביא אל' ותלא קברי מלכיה ב"ד וחולדה הנביאה היו בירושלים כו'.

הרי תחילה מסתם מוק"ח וסימנו מירושלים, משמע ששויתן בפרט זה. ולפ"ז יש מקום לומר שהאי דינא דעתן לאין מקיימין כו' נאמר על ציון ממשום קדושת מוקפת חומה, לא משום קדושת ירושלים. בפרט לפיה"ג מלשון התוספתא והירושלמי שהאי «חז"ק מבكري מלכיה בית דוד כו'» קאי על דין קבר שהקיפהו העיר, וכמ"ש הגדת מצפה שמואל בתוספתא וכ"כ המהר"ט (חלק ב' י"ד ל"ז), משמע שהיה תחילת הקבר חז"ק לעיר ואח"כ הקיפו העיר, (והגרסה בשmachot קבר

שהקיפה את העיר, ומגיה הגר"א כבר שמקיף את העיר — לא מובנה לנו עד עתה שא"כ הרי הוא חוץ לעיר וכפמ"ש לעיל), ואחריו שנקרו מלכי ב"ד בעיר דוד, הרי נקרת עיר דוד חוץ לירושלים, ויש להסתיע מכאן שאדרבא ציון לחוד וירושלם לחוד, אלא שלא ידועו מתי גוסף אח"כ על העיר ציון וירושלם מצדיה הדרומי (ועי' הפרקיםatabim מפרק ה' והלאה), ולוא אף גוסף אח"כ

על העיר אין שם הדין מוק"ח, שדרינה כשהוקף קודם ההיבוש.

(ב) ברם שלכאורה זו תלויה בחלוקת הרמב"ם והראב"ד שהבאו לעיל ח"א פ"ג: להראב"ד סטייתו שוגם במק"ח אין קוביין ואין מועל ע"ז רצח הקהל — אין אמן הפרש בגזון זה בין ירושלם למק"ח, אבל להרמב"ם וסיעתו שבכל מוק"ח קוביין ברצון הקהל ושם כל הדין מCKER שקהיפתו העיר — ניכר ונראית שחולקה ירושלם משאר מוקף חומה והמעיין ברמב"ם שם בה"ב (פ"ז י"ג-י"ד) רואה באופן בולט שהאי "כל הקברות מתפנין" (במק"ח) והאי "אין מקיימים בה (בירושלם) קברות" שנ"י דיניהם נפרדים הם, לאחר שגמר הרמב"ם הדינים של עיריות מוקפות — חושב ומונת הדינים והדברים שנוטטו בירושלים על עיריות מוקפות, ובמה ירושלם מקודשת יותר מאשר משאר עיריות מוק"ח, ולכן לא חור ושנה הרמב"ם בדיוני ירושלים את הדין "שליחין מתוכה את המצוועין" משום דבזה שוה ירושלם למק"ח, (ומה שחולקה ירושלם בהלאה, כי הרמב"ם במקומו בבייאת מקדש פ"ג), כן גם רואים אנו שינוי הרמב"ם את לשונו: במק"ח אומר «הקברות מתפנין» ובירושלם אומר «אין מקיימים בה קברות».

וחמדיק בלשונו של הרמב"ם מוצא שני שינויים גדולים: בדיוני מוק"ח אומר: א) רצוי בני העיר להוציאו הקבר בו, הרי שברשות הקהל גם להשאיר הקבר בתוך העיר (ולפמש"כ הרמב"ם שם הלאה חילוק בין חמשים לבין יותר חמשים — הנראה שכאן מדובר ברחוק מחמשים מן היישובadam תוך חמשים פנין עכ"פ, (ואפשר גם לומר דבר יותר מחמשים אומר «עד שירצו قولן» ובפתחות מאן פנין ברצון הוטה ולפי"ז מדובר בכך או בפחות) ב) קבורה בתוך חמשים, אבל לגם מהוורתא כסברא ראשונה). ב) עוד חילוק: במק"ח פנini חוץ מכך מלך ובב"א, ואילו בירושלים «אין מקיימים בה קברות חוץ מכך מלכ' ב"ד», יוצאה מוה שבירושלם: א) אין הדבר תלוי ברצון הקהל להשאירו ומתקנה ע"כ פ' בין הפרש (בפונים מקו החומה) בין תוך חמשים ליותר מחמשים. ב) ושהאי מכך מתפנה, חוץ ממלאכי ב"ד מטעמא דר"ע שהמחילה מוציאה הטומאה.

ג) ומכ"ז היה אפשר למוד שולדעת הרמב"ם גם בירושלים כבשאר מוק"ח יש רשות לקבור בתחוםו, ברצון הקהל, וההפרש בין ירושלם למקופת חומה הוא רק בפניו הקבר וכמ"ש, תדע שהרי קבورو בירושלים שלא במערות המלכים

את "יהרומ" "יוואש" "אחו" "מנשָׁה" "אמוֹן", שנקבעו בירושלים בקבורות פרטיות מבלי מחלוקת להוציא הטומאה ושבנראה כל אלה שנקבעו שלא במערות מלכי ב"ד נתפנו אח"כ מירושלים¹⁾ (אולם להלן ח"ג פ"ג מבואר בעז"ה שככל עניין מהחלוקת שהוציאאה הטומאה היא רק לר"ע אבל לת"ק ושכנו פסק הרמב"ם וכמ"ש ה"מ הא דלא נתפנו מלכי יהודה והנביאים וזה משום כבודם, לפ"ז ייל' שגם הקברים הפרטיים משאר מלכי יהודה לא נתפנו).

אולם רק במק"ח אומר הרמב"ם שקוברין ברצון הקהלה, ועל ירושלים לא נשמע כזאת משום פוסק גם לא מהרמב"ם ואף לזמן (בפרט לפמש"ל שלפי גרסת ה"מ ומשכיבין בתוכן כי) שדר"ל משכיבין אותו במנוחות קבר זמני שכ"ז מצינו רק במק"ח לא בירושלים).

וכ"ת הלא קברו בירושלים גם שלא במערות המלכים את חמשת מלכי יהודה הבוגרל — ייל' שכשם שונה דין מלך במק"ח לעניין פינגווי כך שונה דין מלך בירושלים לעניין לקבר לו זמן. והויכוח של ר"ע ורבנן בתוספתא נלען"ד שידעו שיש חילוק בין מלך לשאר אדים ושיש חילוק בין ירושלים לשאר מוק"ח אלא שרבנן ה"ק אם קבר מלך ונבניה מתחנה בכל מוק"ח היו גם קברי מלכי ב"ד מתפנין מירושלים וע"ז השיב ר"ע שחלוקת היהתה כן, ואם נאמרшиб ירושלים גם אין קוביין הינו אפילו לזמן (בלתי למלך) הא דאמרו בלשון "אין מקיימים בה קברות" ול"א אין קוביין זהו כדי להשמעו שאפי' מלך הגבר בירושלים אין מקיימים קברו (בלתי מלכי ב"ד משוםחלוקת).

ד) ועפ"ז אפשר לישב גם שיטת הראב"ד דס"ל שאין מועיל רצון הקהלה לקבור אפי' בשאר מוק"ח והוא דברו כמה מלכים גם בירושלים (ושלא במערות ב"ד), מה"ט משום שהגורלה לא הייתה על מלך, ומכ"ש בשאר מוק"ח שלא הייתה הגורלה על מלך; ושהקלה וטריא בתוספתא בין ר"ע ורבנן היה גם לדידי' עד"ז שאמרנו, ומעטה יש למצוא חילוק אפי' להראב"ד בין ירושלים לשאר מוק"ח: דאילו מוק"ח קוביין מלך ואין מפנין אותו וכדאמרו כל הקברים מתפנין חז' מcker מלך וכו' ובירושלם מפנין אף קבר מלך ונבניה ואפי' קברי ב"ד היו מתפנין אילולא המחלוקת, ובזה ל"פ הרמב"ם והראב"ד, והמחלוקת שלהם היא בשאר מותמי, שהראב"ד אין קוביין בכלל מוק"ח משא"כ להרמב"ם שקוברין בשאר מוק"ח, ובירושלם אין מחלוקת גם בזו.

1) בתרורף מרפ"ט כשתכלתי לבקר את החפירות ב"גבעת העפל" הראה לי מנהל החפירות זיד' א. ל. סוקניק שמצאו או כבת עגולה חצובה בסלע ההה, ובתוונה בצד שמאל כוך גדול גודל ריק לבמרי. הוא אמר את השערתו על מציאות כוך ריק זה: אפשר שהחלה משפטה אחת לחצוב לה קבר משפחתי ואחר שהפסיקו לחצוב כוך אחד גודעו מהתקנה או נתקנה או התקנה ש אין מקיימים בה קברות" ולא הוסיפו לחצוב עוד כוכין. ואני משער: שזו אחד הקברים שתפננה.

אלא שנשאהה להראב"ד התמה שהערכנו לעיל ח"א פ"ג על מי איפוא אמרו שמנין במק"ח אם בסתם מת הלא אין קוברין לדידי' (ותנברר שלא ברשות מתפנה בכל דוכתי' אף' איןנו מוק לרבים) ואם למלך הלא איןנו מתפנה בשאר מוק'ח ודווחק לומר שהראב"ד ס"ל כתום' בכתבות (מ"ה:) שקדושה מוק'ח בטלה בבטול ישוב ישראל ממנה והה נמי שבטלו ממנה הני גיררות ושבוב ישראל אליה חורה הקדושה ומפנין הקברות שנקבעו בה בזמן שישבו בה רובה נקרים — כבר אמרנו לעיל בח"א שקדושת מחיצות לחוד וקדושת מקום לחוד, והנראה שהאי גיררת קשורה בקדושת המקום. ואולי אף' של שמנין להני שנקבעו קודם הקידוש וקידוש הפה יתכן שהיה לאח'ו של נברש ישראל.

(ה) אלא שנתסגרתי בקשיא עצומה אחרת: בתוספתא דכלים פ"א אמרו: יצא אין מהזירין אותו וכיה'א וישכב עוזי' עם אבותיו ויקברו אותו בשודה הקבורה אשר למלכים כי אמרו מצורע הוא וימלוך יותם בנו תחתיו, ואחרי שהוחנו שבין להרמב"ם ובין להראב"ד שוניה דין מלך בין במוק'ח בין בירושלים — מה זו ראי' מעוזי' המלך על הדין יצא אין מהזירין אותו? אם מלך אני בדין קבורתו תוך העיר — שוניה המלך גם בדיון הכנסתה לתוך העיר ע"ב הא דלא הכנסתו לעוזי' טעם אחר אכן בדבר, ולא משום אם יצא אין מהזירין, והיתכן שתהא גירות הכנסת חמורה מגודת הקבורה שלא יתרו הכנסתה אף' למלך שמת? וזה תימה בין להרמב"ם שאלייבי' פרישנו יצא אין מהזירין אותו לקבורה ובין להראב"ד שאלייבי' פרישנו אין מהזירין אף' להספיקו (כמש"ל ח"א פ"ג), ולא עוד אלא שהרי מפורש מצינו בקרא שהכנסתו ממלאי יהודא שמתו חוץ לירושלים והובאו להקבר תוך ירושלים, כמו אחוזי' (מ"ב ט') ואמציזי' (שם י"ד) ויאשי' (שם כ"ג). ואילו לא התוספתא דכלים יכולתי לומר שאות עוזי' לא הכנסתו משום מצורע וכדכתיב בקרא «כי מצורע הוּא» ואמרו זיל «הוב והובוה והגדה והיולדת והמצורע שמתו מטמאין במשא עד שימוק הבשר» (משנה נדה ס"ט): וauseי' שזהי דרבנן גורה שמא יתעלפו וגורה זו מובגה רק על טומאה אך לא על שלוח מהנה — אפשר שרירושם שיש בה הלא דלא יטמא את מהניתם יש בה גם הנורה מטומאת מצורע מת. עוד הי' אף' שאח'כ' אחרי שהומק הבשר הכנסתו כי על כן במלכים ב' ט"ז (שם כתוב בקוצר) כתיב «וישכב עוזי' עם אבותיו ויקברו אותו עם אבותיו בעיר דוד» אבל בתוספתא הלא הביאו מכאן ראי' על יצא אין מהזירין מפורש שלא משום מצורע לא הכנסתו אלא משום אין מכנים המת לעיר.

ובקשיא גדולה זו מ"ש עוזיה משאר מלכים שלא הכנסתו — הצעתי אח'כ' לפני חבר מרבני ישיבתנו הק' «עציחים» ומההצעות שהשמיינו כדאי להשמייע הגעת הרה"ג ר' ולמן זלזניק שליט"א שתירץ: שעוזי' טאני מפני שמוון

שננטבע לא היה לו עוד דין מלך, דהלא אפי' על אדוננו דוד המל"ה אמרו בסנהדרין (ק"ז) שנייה ששה חדשים שננטבעו לא נחשו לו מימי מלכותו ובזה הטעים הרה"ג הרש"ז הניל שלפיכך סימנו בתוספתא דכלים "וכה"א ושכב עוזי" כו' וימלוך יותם בנו תחתיו" ול"ל להביא גם מקרה זה אלא שהדגישו משום שלא הי' עוד מלך והראוי שכתי' וימלוך יותם בנו תחתינו בעודנו כי עוזי' בבית החפשית (אף שבקרה דמלכים משמעו שיותם בנו היה או רק מללא מקום),תו ראיינו שטוגיה ערוכה היא בהוריות (י') אשר נשיא חטא אמר רב אבדימי ב"ח פרט לנשיא שננטבע שאין לו דין נשיא אלא כהדיות והביאו ראי' מעוזי' שננטבע וכי חפשי מעבודות המלכות ולא הי' לו דין מלך (וכן אמרו שם לעיל שנשיא הוא מלך).

שבתי וראיתי שג' איננו מתקיים שלפ"ז חזורת הקושיא הקודמת כיצד הביאו בתוספתא ראי' מעוזי' שלא הכניסו בירושלם — על יצא אין מחזירין בכל מוק'ח הא שאני ירושלם מכל מוק'ח שאין מעבירין בתוכה עצמות בלבד החלוקת שיש בינוין בקיום קברות, כפמש"ל), ובשלמא אם היה לו לעוזי' דין מלך שפיר הביאו ראי' דכם שלא הבניסו מלך מלכי יהודה בירושלם (שם קברין אותם המלכים) הה"ג שאין מבניםין שאר מת במוק'ח, (על דרך שביארנו לעיל הויכוח בתוספתא שהחילה מעריות מוק'ח וסימיו מקברין מלכי ב"ד בירושלם שהו השוו מלך יהודה בירושלם ושאר מלכים כמו מוק'ח וה"ק מדלא פינו מלכי יהודה בירושלם הה"ג שאין מפנין שאר מלכים במוק'ח) אבל אם נאמר שאין לעוזי' דין מלך תקשה, מאן מוכח שתאת עוזי' לא הבניסו ממשום יצא אין מחזירין, חדא דילמא ממשום שאין קברין בירושלם אפי' לא יצא, לא רק להראב"ד שאין קברין במוק'ח אלא אפי' להרמב"ם שקוברין במוק'ח ברצון הקטל אמרנו שאין קברין בירושלם. ודוחק הוא ליישב שאילו מת בתוך העיר הי' נגמר בקרים מלכי ב"ד בטור אדם גדול כמו שנקבעו שם עוד אנשים גדולים (לא דוקא מלכים) כמו למשל יהודיע הכהן ועוד, ממשום שמחללה תוכיה הטומאה. ועוד דלמא ממשום שניاني ירושלם שאין מעבירין בתוכה עצמות. ומה כאן ראי' למוק'ח ? ע"כ אעפ"י שלא הי' לו בחינו כל דין מלך — היו מתחשבים אותו כדין "מלך שמת", ונחשב כאילו מת מזמן שננטבע, והביאו ראי' מעוזי' מלך יהודה בירושלם — לסתם יצא אין מחזירין בשאר מוק'ח. ושוב חזורת קושיתנו אם הי' לעוזי' דין מלך שמת מודיע באמת לא הכניסו לירושלם כשם שהכניסו את שלושת המלכים הנוצריים — לתוך ירושלם ?

ו) ומסתבר הדבר שהי'אמין לעוזי' דין מלך שמת והוא דלא הכניסו זה מטעם שאמרנו ממשום טומאת מצורע שישנה מדרבן עד שמיוק השבר, והא דהביאו בתוספתא דכלים ראי' מהו על יצא אין מחזירין אותו — אפשר לבאר

הדבר על פי שתי הקדמות שנקדים: הקדמה אחת, הא דיצא אין מחוירין במק"ח וב' הרמב"ם בפיה"מ (כלים פ"א מ"ז) משום טומאה שהרחיקות — כבר אמרנו לעלה שזויה לשיטתו שקוברין שם ברצון הכהל ואחריו שרazon הכהל הוא שעושה את היתר להשאר את הטומאה לבן בטומאה שהכהל הרחיקות אין רצון שני עוקר רצון קדום להכניס את המת כדי לקברו שם, ולפי"ז בירושלם שאין קוביין בתוכה ואין רצון הכהל מועיל ע"ז אין הפרש בשאר בן"א בין יצא לא יצא. הקדמה שנייה: מה שאמרנו עוד במלך התירנו לקובר אפי' בירושלם ובתוספתא בבב' ושמחות וירושלמי נזיר דימו מלך יהודה בירושלם לשאר בן"א בשאר מוק"ת. וזה מה שהביאו ראי' בתוספתא דכלים ממה שלא הכניסו את עוזי' לדין יצא דכם שהעמידו דבריהם בטומאות מצורע שמית שהיה דרבנן — מלך יהודה שלא הכניסו בירושלם ע"כ משום שהוא טומאה (הינו טומאת מצורע) שהרחיקוה ממנה (דאילולא בן הי' מכנים אותו כשם שהכניסו שאר מלכים) — כך בכל טומאה שהרחיקוה בכל מוק"ח ולפיכך יצא אין מחוירין אותו. ז) וקצת נרגא יש אמונה לשדות אפי' בו: הסברא אומרת שלשית הרמב"ם שיצא אין מחוירין אותו כדי לקברו — אין זו דока יצא אלא אפי' להכניס טומאה חדשה כדי לקבור שם לא שריא (וכ"ה גם להראב"ד שם יצא אין מחוירין כדי להספיקו הה"ג להכניס מת ולהספיקו אף שלא הי' שם תחילת אסור). והא דאמרו יצא כו' סברא דמייתה שר"ל אפי' יצא, לומר אפי' טומאה שכבר הייתה בתוכה ושמורת הי' לקבור שם ברצון הכהל (או להראב"ד לסבבו לכבודו) — מ"מ אם יצא אין מחוירין אותו, והנה בטומאות מצורע א"ל אפי' לו יצא שאין מחוירין,adam מפאת טומאות מצורע שבחייו הרי הוא משתלה מה"ת, ול"ש בogenous דא הגורה של יצא אין מחוירין, ולא משום טומאות מצורע שמית שהיה דרבנן הרי מעולם לא היהת שם, דnestalah בעודנו בחיו ואין כאן יצא אין מחוירין, והוא אין להוכחה מעוי' על דין יצא.

אכן אם נאמר שיצא לאו דока.שוב עליינו לדעת למה הפלז את עוזי' מן שלושת המלכים הנזכרים. ואית' אני טומאת מצורע ע"כ מה ראי' מעוי' לדין יצא אין מחוירין ? ומדוחז' שהביאו ראי' ממנו על דין יצא ע"כ עליינו לומר דока יצא אין מחוירין (כדי לקבורו לשיטת הרמב"ם) משא"כ כשלא הי' כלל בעיר שמכניסין אותו. והוא חדש גдол.

ח) או אפשר להוסיף חדשה אהורת שגם שלושת המלכים הנזכרים לא הובאו ממש לתוך העיר — עפ"י אחת משתי השערות, בהקדם תמייה גדולה אחרת: מה שגם בעוזי' כתוב (מ"ב ט"ו) "וישכב עורי" (הוא עוזי') עם אבותיו ויקברו אותו עם אבותיו בעיר דוד", מה שמנגד לאכורה למ"ש בדהי"ב ומבודא בתוספתא שלא הובא לעיר.

השערה אתה: אפשר הדבר שאלוי הכניסו גם את עוזי' (אחרי שנמקה בשיר) לעיר דוד לתוך אותן המערות, ולא דרך העיר אלא דרך אותה המחלילה הנמשכת מנהל קדרון, וא"כ אפשר שגם אותן שלושת המלכים "אחוי' אמציה' (אבי עוזי') ויאשי'" לא הוכנסו תוך העיר אלא הוכנסו דרך אותה המחלילה למערת הקברות, ולא עשו הפרש בין עוזי' לבין שלושת המלכים בלתי בזו שעוזי', נקבע ראשונה בשלוח המלכים משומם שמצווער הי' ומדברי קבלה מטה מאגם עד שימוש הבשר (וכדברינו לעיל ח"א פ"ד שיש בירושלם טומאה מהנה לא כשר מוקח), ואין מהכבד להכניס טומאה מצועע אפי' דרבנן אצל מלכי יהודה, ולפ"ז יכולנו לחזור ולומר שיצא לא דוקא והה' שאין להכניס טומאה חדשה ולפיכך לא הכניסו שם מלך שמת לתוך העיר והוא דהיבאו ראי' רק מעוזי' משומם שבו כתוב מפורש שלא הכניסו. ועפ"ז ייל' שלא הכניסו לעוזי' פשוט משומם שאין מכניםין מטה דהיא אין מעבירין בתוכה עצמות, ומגדל האביו למלא בירושלם הה' שאין בנו"א בכל מוקח').

אמנם מסורת היא בין התמונה שעוזי' נקבע בבית החפשית" אצל יד אבשלום, ובירושלמי קדושים פ"א אמרו שבנה לו בחיו בית הקברות, גם הנושא ר' בנימין מטודילה, לפני יותר משבע מאות ושבעים שנה במסעות בנימין" (moboa גם בסדר הדורות ד"א תתקל"ג) מספר שם בעמק יתושפט יד אבשלום וקבר עוזי', אבל כבר נמצאת הכתובת ממילא לפתח המערות הללו חוקק "קברי בית חייזר" (משפת כהנים הנזכרת בדהיא' כ"ד ט"ו) ואולי את'כ (או שנגנתה את'כ עוזי') هي בית הקברות של בית חייזר¹).

השערה שנייה: אפשר גם לומר שכמו עוזי' כן גם שלושת המלכים הנזכרים לא הכניסו כלל לקרים מלכי ב"ד תוך העיר, דהיינו גם באחו כתיב (דהי"ב כ"ח ב"ז) "ויקברויהם בעיר ירושלם כי לא הביאו לקרים מלכי ישראל", וזהיא לא יתרכן לומר ש"ל שקבעו בירושלם לא בעיר דוד, דכל הדעות ירושלם לא פחוותה בקדושה מעיר דוד, ואפשר הכוונה שקבעו בקרבת ירושלם, ועוד"ז נפרש בהחלט שנקברו שלא בקרים מלכי ב"ד כגון ב"יהורם" אשר בו כתיב (דהי"ב כ"א) "ולא עשו עמו שרפה כו' וילך بلا חמדה ויקברויהם בעיר דוד ולא בקברות המלכים" — שנקבר אצל העיר. ומעטה יתרכן שגם שם שלושת המלכים הנ"ז לא הוכנסו תוך העיר ונקבעו בקרבת העיר [וביאשי' בפרט אף' ל

(1) אכן הצביעו עזמות עוזיה מלך יהודה נתגלה עיי' פרופ' סוקניק וולקיאנוב באוסף הכנסייה הרוסית על ארונותיהם ולא נודע על די מי ומאי הובא לשם. ובשנת 1963 חועבר האבן לנוירק.

התרגום

כתב חציון	לכה המתה
ספי עוזיה	מלך יהודה
מלך יהודה	ולא לפתח

עוד דבר : שהביאו בעדינו חי בירושלים, ואעפ"י שבמ"ב (כ"ג ל') כתיב "וירכיבוהו עבדיו מט מגידו" הנה בדיה"ב לה"ה כ"ד נאמר "ויאמר המלך לעבדיו העבירוני כי יעבירו עבדיו כי יוליכו ירושלים וימת וגו'". אלא לשון הקרא באחויי (מ"ב ט' כ"ח) "וירכיבו אותו עבדיו ירושלים ויקברו אותו בקברתו עם אבותיו בעיר דוד" ובאמצאי (שם י"ד כ') "ויקבר בירושלים עם אבותיו בעיר דוד" — דוחק לומר שהכונה סמוך לעיר.

ובענין זה שיש בו קצת תסבוכת בעניין אם כי הארכתי בו כאן ולעיל ח"א פ"ג סעיף ג', ידובר בו בעזה"י עוד בח"ג פ"ג בסכומי דברים.

ט) קצורים של הדברים : אף אם גם כל מה שהعلنנו כאן לא נאמר באופן ברור והרבה נתלבטוño כאן בישוב הדברים, אך עכ"פ יש לסכם הראיות שציוון נתקדשה בקדשת ירושלים : עכ"פ מפורש יוצא מ/topicsטה דוגמאות וברמב"ם שאין מקימינו בה קברות נאמר רק בירושלים לא בשאר מוק"ח ומדיסמו חוץ מקברי מלכי ב"ד שם שיש לציוון קדשות ירושלים לא רק קדשות מוק"ח. בפרט שהאי דין דין דאיון מקימין בה קברות נמנה עם הא דין מעבירין בתוכה עצמות ועם כל שר הדברים הנאמרים בירושלם ממשום טהרת המקומות וכדומה ולא עוד אלא נמנו עם הדברים הנאמרים בירושלם מה"ת ממשום שלא נתחלקה לשבטים, וא"כ גם הא דין מקימין נאמר דוקא בגבול הקו של ירושלים המקודש.

ומינה שגם התוספות דכלים שהביאו ראי' מעוזי על יצא אין מחוריין שלכוורה משמע להפק שירושלם ומוק"ח אחת היא בעניין זה, מכ"ש אם נאמר שהי' לעוזי מזמן שננטרע דין הדירות — לא רק שאין מינה פירכא לדברינו אלא אף מ/topicsטה זו יש להסתיע, עפיין שהعلنנו בעזה"י שבודאי הי' לעוזי דין מלך שמת והביאו ראי' מה שלא הכנסו את עוזי לירושלם לדין יצא שאין מהבירין לשאר בני"א בשאר מוק"ח, א"כ אף' תוספות זו מסייעה שונה ירושלים משאר מוקף חומה. ואחרי שככל המדבר גם בתוספות דכלים היא מטה הכנסו את עוזי להקביר בציון עיר דוד הרי אף' מזו ראי' שציוון ירושלים אחת היא.

ב. הרמב"ם מפריד קדשות ירושלים מן הדברים הנאמרים בה :

אבל גראתני גם מלשון הרמב"ם (ביה"ב ז' י"א) ואומר : "ירושלם מקודשת משאר עירות שאוכלים קדשים קלים ומעשר שני לפנים מחומתה, ואלו דברים נאמרים בירושלם...". ווסף ומהנה שם י"ח דברים הנאמרים בירושלם (ואשר נביים בעזה"י لكمן). רואים אנו שהרמב"ם אינו כולל קדשות ירושלם לק"ק ומע"ש עם הדברים הנאמרים בירושלם : ירושלם מקודשת שאוכלין ק"ק ומע"ש לפנים מחומתה, ואלו דברים הנאמרים בירושלם אינם אומר "לפניהם מחומתה".

ומזה מובן לכואורה של שאר הדברים נאמרו גם על פרבריו העיר הנושאים עלייהם את שם ירושלים¹). ובזה ה' ניחא פשוט מה שלא חשבו במתני' דכלים פנויים מן החומה מקודש אלא מה שאוכלין ק'ק ומע'ש. ותו אין כאן הוכחה על קדושת ציון לק'ק ומע'ש.

אלא שזה גופא דבר תימה הוא, כיצד אפשר לומר שגם הדברים הנאמרים בירושלם מן התורה הם גם מחוץ להחומה? כיצד אפשר למעט מקרה לעניין נגעים את הבתים מחוץ לגבול המקום שנתקdash, והר'ז' כדין ערי חומה שהוא רק בפנים להחומה המקודשת בקדושת עיר החומה. והאפשר לומר שגם הדברים פרבריו ירושלים לא נחלקו לשבטים?

שוב התבוננתי שאפי' אלה הדברים הנאמרים בירושלם ממשם שלא נתחלקה לשבטים אפשר להתוכה ולומר שנוהנים גם בפרברי ירושלם — מטעמים אחרים: הנה הדין «אין ירושלים מביאת עגלת ערופה» (סוטה מה: ב'ק פ'ב): כילול זראי לדעתך גם את פרבריו העיר ולא אפי' לא נתקדו בקדושת העיר אין בהם דין עגלת ערופה מטעם ממן'פ': (אפי') אתה מבידיל את הפרבר מן העיר ונמצא הרוג בין הפרבר לבין העיר, שдинן את הרוג לעיר, ולא רק כשהמנציא סמוך יותר להעיר שיש כאן רוב וקרוב אלא אפי' כשהמנציא סמוך יותר להפרבר ג'ב תליןן בהעיר ממשום רוב וקרוב הולכין אחר הרוב. ואין מודדין לעיר אחרית בתי אם העיר האחראית גדולה מירושלם ושירות מצויות בינה ובין ירושלים (ע"ש טוגיא ב'ב כ'ג ותוס' שם), וא"כ עכ'פ' אין פרבריו ירושלים שמחוץ לחומה מביאין עגלת ערופה בין אם אתה מצרפת אל העיר בין אם אתה מבידיל מן העיר.

גם בדיון «איינה נעשית עיר הנדחת» (ב'ק שם) אין לחלק את יושבי פרברי ירושלים מן יושבי העיר עצמה מפני שענין זה אינו נוגע לקדושות הפרבר: אם נדחו רק יושבי הפרבר הרי הם «מעטות יושבי העיר» ואין להם דין עיר הנדחת דיין חלוק הקדושה מחלוקת את יושבי הפרבר לעשותם ליושי עיר מיהודה לעניין אשר כזה, ומכיון שנקראו ע"ש העיר יש להם דין «מעטות העיר» ואם נדחו יושבי ירושלים יחד עם יושבי הפרבר ג'ב אין לומר שאף שאין כלל העיר ירושלים דין עיר הנדחת יישנו בכ'ז ביושבי הפרבר, דהר'ז' סאלו לא נדחו כלל יושבי

(1) ומיצינו עד'ו בלשון חז'ל: על הקרא «ועמדו רגליו על הר הוויטים אשר על פניו ירושלים» — שאמרו (פסיקתא רבתי ל'א) עד שהם באים תחת הר הוויטים שבירו שלם וכן בכתובות (קי'ב ועי' סנהדרין ז') אר'ח בר יוסף עתדין צדיקים שמגבצין וועלין ביר'osalם, הרי מבנים הקרוב לירושלים — בשם י'rosalם, ובפסחים (יר'ו) «תני' אבוי שאל אומר שתי פרות היו חורשות בהר המשחה», ואמרו בירושלמי שם «תהי חורשות בירושלם», אף שהר המשחה חוץ לירושלים וגם עצם החרישה לא יתכן להיות תוך ירושלים וזה אינה נחרשת (תוספות נגעים פ'ג). גם משא'ל שני בעץ' ה'י ביר'osalם (טוטסתה סנהדרין פ'ב ועי' תבואה'ה) ל'ז תוק' ירושם, וכמ'ש ל�מן פ'ה.

העיר הגדולה והיו יושבי הפרבר «מעוט העיר» שאין להם אלא דין ייחידיים שהודחו.

ומדין «אין הבית חלוט בה» (ב"ק שם) ג"כ אין הוכחה דומה לא נתמכו על הא בתים שבעיר מוקפת חומה אחרית, ולא הבתים שחוץ לירושלים כי אם אין מחשבים אותם לירושלם שוב יש להם דין פרוזות. ושוב איןן בכלל «לצימותן לקונה אותו» (ובזה יש אולי קצת לפקסק שאם אתה מוציא את ציון מכלל ירושלים «ל שנשאר לציון דין מוקפת חומה כשהיא עצמה ועי' בפרק הבאים בוגע לבניין החומה»).

ודבר אחד נשאר לנו שמננו יש לדעתנו להוכיח בודאות שקדחת ציון היא קדחת ירושלים והוא «טומאת געיגי בתים», זה שאין בתו ירושלים מטמאן בגעיגים מה"ת ודאי מסתבר שהוא רק לפניי מן החומה שרך גבול זה לא נתחלק לשכונות, ובבתים מחוץ לאותו הגבול מהיכא תיתי יתמעכו מקרוא? ואם כללו דין זה בחדר מחתא עם שאר הדברים שביניהם «אין מקיימים הקברות חז' כו» מוכח שגם בציון אין טומאת געיגי בתים, ושוב הוכחה על קדחתה כירושלם.

ובדוחק גדול אפשר לדחות גם הוכחה זו ולומר שכן חלק הרמב"ם גם דין זה מדין אכילת ק"ק ומע"ש משום שיש אופן שבית איינו מטמא גם מחוץ לחומה, כגון בית שצדו אחד תוך ירושלים וצדו השני חוץ לירושלים, ועוד שכל הרמב"ם (טומאת צרעת י"ד י"ב) בית שצדו אחד לעכו"ם וצדו אחד לישראל או צד אחד בארץ הצד א' בחוץ איינו מטמא, והוא מהתוספה, והה"ג כאן לעניין ירושלים, (ועי' מנחת חנוך קע"ז), ולפיכך לא כלל הרמב"ם דין געיגי בתים עם ק"ק ומע"ש.

עוד עלה על רעוני שואלי כל שאר «הדברים הנאמרים בירושלם» נאמרו «בכל הרואה», דבמגילה (ט'): איתא אין בין שליח לירושלים אלא בשילוח אוכלין בכל הרואה ובירושלם דוקא לפניי מן החומה, ואפשר שחלוקת זה אמרו דוקא בונגע לאכילת קדשים ולפיכך במשנה דכלים (פ"א) תנין התנה לפניי מן החומה מקודש שאוכלין שם קדשי קדשים ומעשר שני ולא הוציא מכל שאר הדברים, ולמן דקדק הרמב"ם לכתחוב לפניי מן החומה רק באכילת קדשי קדשים ומעשר שני. אכן מלבד מה שאיינו מתקבל על הלב שירושלם לא נתחלק לשכונות גם מחוץ לגבול שנטקדשה. אף גם אפילו בדברים שנאמרו מדרבנן יש להוכיח שלא נאמרו «בכל הרואה»: למשל «אין מקיימים קברות בירושלם» האפשר לומר שאין מקיימים בכל הרואה? הלא רוב הקברות היו בנחל קדרון ובצפון ירושלם בקרבת העיר סמוך לחומה. וכן גם לא יתכן לומר שאין מעכירים עצמות בכל הרואה, ועוד כדומה.

עוד ראי' גדולה מצאתי שגם הדברים הנאמרים בירושלם הם דוקא

לפניהם מן חומתה – מפסחים (י"ד): תנייא אבא שאול אומר שני פרות היו חורשות בהר המשחה (ערב פסח) כי, והחרישה שהיתה לסייע לבני ירושלים היתה בהר הזיתים אשר על פנוי ירושלים מקום הנראה לבני העיר והמתאים לסייען, ובפנים העיר וvae לא יכולו לחורש מפני ירושלים איננה נחרשת (תוספהא נגעים פ"ז), הרי אנו רואים שהדברים הנאמרים בירושלם (כמו "איינה נחרשת") לא נאמרו חזץ לירושלם אפי' בת חומה וברואה, דהלא הר הזיתים הי' ירושלם הוא מקום שנהגו שלא לעשות מלאכה בערב פסח, ומה זו פירכא דילמא חרשו חזץ לתהום ונראה וחרשו בו. וראי' עוד דברosalמי שם בפסחים פריך ע"ז הא ירושלם חזץ לתהום ונראה והוא מקום רמי ב"ח (חולין ק"י). חזץ לתהום אכלתינהו", ונחרשו ע"י אנשים היושבים חזץ לתהום (דאנשי ירושלם גם חזץ לתהום אסור כדמות מה שאמור רבAMI פסחים נ"ב. וכיה במ"מ יוט"ט ח' כ' דלוות שאין דעתו לחורז אף בדבר אסור וכי' בטוש"ע או"ח תצ"ז ג' וע"ש מג"א חזץ לתהום הי' בדבר ועי' או"ח תפ"ח ד'). אלא עכ' היהיא דפרות חורשות מיררי תוך התהום שמנาง העיר נוהג בו ומ"מ מותר הי' בחירישה משום שהדברים הנאמרים בירושלם לא נאמרו חזץ לתהום. וזה ראי' מוכרתת לענ"ד.

היויצא מזה שככל הדברים הנאמרים בירושלם הם לענ"ד דוקא תוך החומה המקודשה. וכן מתබב על דעתו לומר שמה שהפסיק הרמב"ם בין ק"ק ומע"ש לבין שאור הדברים אין זאת משום שחלוקים במקומם, אלא משום שתחלת הניה את היסודות לקדושת ירושלים שהוא רק לאכילת ק"ק ומע"ש שהיה רק היא קשורה בקדושת המקום ולפניהם מן החומה. ואח"כמנה הרמב"ם שאר הדברים שהם רק מעילות או מטעמים אחרים כמו "לא נתחלקו" ולא משום עצם הקדושה, וכן גם במתני' דכלים לא הוציאר התנא מכל שאר הדברים משום שחשב רק למה נתקדשה ירושלם. ועד"ז אמרנו לעיל (ח"א פ"א וספ"ב) בנוגע לקדושת ארץ ישראל שחשב התנא רק מה שambilין ממנה עומר ובכורים ושתי הלחם מהם מובאים למקדש, ועי' גם מ"ש למן ח"ג פ"א ד' ועוד.

ג. ראיות מקראי:

וכל עיקר היסוד אשר עליו בנו רבותינו הנז' (כפו"פ רדב"ז וחידדים) את דבריהם להבדיל את קדושת ציון מזו קדושת ירושלים הוא מקרא זה (שהביא הcpf"פ פרק מ"א): או יקהל... אל המלך שלמה ירושלים להעלות את ארון ברית ד' מעיר דוד היא ציון (מ"א ח' א'), הרי מקרא מלא כי עיר דוד לחוד וירושלם לחוד ועיר דוד הובא ארון ד' אל ירושלים. וכן בדה"א (טו"ו א') וייש לו בתים בעיר דוד ובין מקום לארון הא'. עוד הו"ל להcpf"פ להביא גם מקרא זה: ואת בקייע עיר דוד ראיות כי רבו ותקבעו את מי הברכה התחתונה ואת בת י

ירושלם ספרתם (ישע'י כ"ב ט') שימוש שער דוד לחוד והברכה התחתונה אצל השלוח מפסקת בין עיר דוד לירושלים.

אבל גם מתוך היסודות עצמו הגני מבסס להיפך את בנינו אנו. וכך אני שואל לשיטות מה זה הכתוב מסיים שם: אל המלך שלמה ירושלם הלא המלך ישב בעיר דוד ומה וזה המקרא אומר (בדה"ב א') ארון הא' העלה דוד... כי נתה לו אهل בירושלים, ובמלכים א' (ג') ויבוא ירושלם ויעמוד לפני ארון ברית ד' — הלא هي' הארון בעיר דוד? עוד מצינו (ש"ב ט"ו כ"ט) והנה גם צדוק וכל תלויים אותו נושאים את ארון ברית הא' ויאמר המלך לצורך תשב את ארון הא' העיר... וישב צדוק ואביתר את ארון הא' ירושלם.

ד. ציון — רבע ירושלים:

אכן "ציון" רבע אחד הוא מרובע ירושלים ונכלל הוא בכללות העיר, רק במקום שהוא לסמן את אותו הרובע הציוני לבדו קורא לו בשמו הוא (כמו רבע "הר המורי"), או כמו בית שני שננתנו שמאות מיוחדים לשאר רבעי העיר העליונה" "העיר התחתונה" "אקלא" "בצעתא" שלכל אחד שם מיוחד ונכללים כלם בירושלים העיר), כי על כן כאשר הביאו את הארון מעיר דוד לא נאמר כלל "מעיר דוד אל עיר ירושלים" כי אם אל מקומו אל דברי הבית (מ"א ח' דה"ב ה') ויקhal דוד את כל ישראל מירושלים להעלות את ארון ד' אל מקומו (דה"א ט"ז).

וכן מופיחסים הרבה מקראות עוד: ודוד ישב בירושלים (ש"ב, י"א, דה"א כ') ואלה שמות הילודים לו בירושלים (ש"א ה'), ויבא דוד אל ביתו ירושלים (ש"ב כ'), אף שמושבו הי' בעיר דוד היא ציון. ירושלים הבנוי" כעיר שהברה לה יהדיו שם עלו שבטים... כסאות לבית דוד (תהלים קמ"ב). וכן מושב שאר מלכי יהודה הי' בציון ונקרא על שם ירושלים (כמפורט בהרבה מקראות). גם מימה הנביא דבר על שומרון עיר מלוכת ישראל ועל ירושלים עיר מלוכת יהודה.

גם אלה המלכים שמתו בעיר אחרת והבאו להקביר בעיר דוד נאמר בתם שהובאו ירושלים, מפני שלגביה עיר אחרת נקראת גם עיר דוד עיר ירושלים: באחוזה מלך יהודה כתיב וירכיבו אותו עבדיו יריש למ'ה ויקברו אותו בקבורתו בעיר דוד (מ"ב ט') וכן במלך אמציהו שמת בלכיש ויביאו ירושלים, ויקבר בירושלם עם אבותיו בעיר דוד (מ"ב י"ד) וביאשיהו: וירכיבוהו מת מגידו ויביאו ירושלים ויקברו בקבורתו (מ"ב כ"ג).

מכ"ז מבואר כי ציון עיר דוד היה חלק מירושלים. גם בזכרם לראשונה את עיר דוד נאמר: וילך דוד וכל ישראל ירושלם וילך דוד את מצודת ציון היא עיר דוד וישב דוד במצודה על כן קראו לו עיר דוד (דברי הימים א', י"א)

ויבן העיר מסביב מון המילוא ויוואב יחי' את שאר העיר... ובתווכן ירושלים נאמר: בא נבוכדנצר ... על ירושלים ותבא העיר במזרו... ותבקע העיר וישרוף את בית ה' ואת בית המלך ואת כל בתיה ירושלים... ואת חומת ירושלים סביב וגוי. והרי כולל בתיה ציון בחורובן כללות עיר ירושלים. כן המקרא ירושלים הרים סביב לה" (תhalim קכ"ה) מגיד שכוללת ירושלים את ציון כי העמקים וההרים סובבים את מערב ודורות הר ציון. ומקראות עוד רבים מדברים כמו כן על ציון בכלל ירושלים. [גם בס' השמןאים מדבר על עיר דוד בתור רביע ירושלים כמו שם א' א' (ל"ל"ה) ויעל בעט כבד ירושימה... ויבצער את עיר דוד ותהי להם לנצח... ושם א' ב' (ל"ב) וישמעו אנשי המלך בעיר דוד אשר בירושלם]. ושלמה המלך העלה לפיכך את בת פרעה מעיר דוד לבית אשר בנה לה כי אמר לא תשב אשא לי לבית דוד מלך ישראל כי קdash המה אשר בא אליהם ארון ד' (דה"ב ח'). ואף אמנים לנראתה העתיקה משבה לא לפנים ירושלים אלא חזקה לה לעיר דוד כמשמעות הקרא: בת פרעה עלה מעיר דוד אל ביתה אשר בנה או בנה את המילוא (מ"א ט' כ"ד) שמשמעות כי מושבה הייתה במילוא ואולי בין החותמים (ע"ש רשות¹), עצפ' נראה גם מות שער דוד נתקדשהadam רק בשביל שם הארון ולא שנתקדשה עצמה בקדושה יתרה לא הי' מעתיק מושבה מכל עיר דוד חזקה לה.

ומה שקבעו אתacho בירושלם ולא בקבורות המלכים אשר בעיר דוד, כמ"ש ויקברו בעיר בירושלם כי לא הביאו לקבורי מלכי ישראל (דה"ב כ"ח) אין ראי' לקדושת עיר דוד היא ציון, דא"כ נלמד מות שציוון היא במעלה יתרה מירושלם — וזה אינו דעת לנו קדושה יתרה מקדושת ירושלים (זולת הר הבית). ועלינו לומר הבוארו "ויקברו בעיר בירושלם" היינו סמוך לעיר או באחד מפרבי' שלא נתקדש, אך לא בפנים ירושלם העיר וכדברינו לעיל בות.

ה. ציון המצוינות:

ואם יבוא בעל דין לחלק עדין ולומר כי אף אמנים ציון היה חלק אחד מירושלם העיר — לא נתקדש אותו חלק הציוני (אולי מטעם שהוקצע גם לבית קברות מלכי יהודה) כמו למשל (בבית שני) הרבע של "בצעתא" (אחת משתי הבצעין — עיי' הלהא פ"ה) הנחשב לאחד מרבעי העיר ולא נתקדש בכל קדושת ירושלים מלבד מה שאין דמיון דהבצעתא שנוספה בבית שני לא יכול לקדשה בכל אלו — אף אנו גוטיף להראות לו על יפעת אותו הרבע, ציון המצוינות, שהוא מתואר בסמל הקדושה והשראת השכינה; וה' שכן בציון (יואל ד'), השוכן בהר ציון

¹) במורთ נחל קדרון נמצא כבר חצוב פולו מותך טלע ועומד על זוק גבוהה המכונה "קבר בת פרעה" — ג. א.

(ישעיה ה'), שכן בציון הר קדשי (שם), על ציון הר קדשי (תהלים ב'), הר ציון אשר אהב (שם ע"ח), כי בחר ד' בציון (קל"ב), ועוד כתובים רבים כאלה. «והר ציון זה שכנת בו» כיצד אפשר למעט קדושתו מוקדשת כלות העיר ירושלים?

ג. ציון שם תואר הוא:

הן אמנים שם «ציון» הנזכר במקראות הללו איננו שם עצם אלא שם תואר ואין המכון «עיר דוד» אלא כינויו הוא למקום הקדש, והוא ציון לדבר (המצוין) העומד לנשך, כמו: ובסנה אצל ציון (יחזקאל ל"ט), הציבי לך ציונים (ירמיי ל"א), מה הציון הללו (מ"ב כ"ג). כי גם שם זה הנתן לעיר דוד הוא בגל שועמדת לנשך על הר גבורה «על הר גבורה עלי לך מבערת ציון» ולפיכך אומר: «shaw נס ציונה» (ירמיי ד').

ובתוואר שם זה מתואר גם עם ישראל המצוין במצוותו: ולאמר לציון עמי אתה (ישעיה נ"א) אלו ישראל... שנקרא ישראל ציון (ירושלמי תענית ד' ב'), שמצוינים הם בעולם בתורה מצות ונמה"ה (ע"ש מפרשים). צאיינה וראיינה בנות ציון בניהם המצויינים במצוות פאות מילה ציצית (מצוות אדם מצוין ונראתה בהן, שהר ג'). בנות ציון בניהם המצויינים לי מה הציון הללו נראתה באצבעךך ישראל נראין כו' (מ"ר שמות נ"ב), הציבי לך ציונים אלו המצוות שישראל מצויינים בהם (ספריו דברים י"א מ"ז). וכן עה"פ אהובך ה' שעורי ציון אמרו רוזיל (ברכות ט') שעריהם המצויינים בהלכה. וכך מדבר הרבה פעמים על כלות האומר בשם ציון: והאמיר ציון עובני ה' (ישעיה מ"ט), אבל ציון (שם ס"א), ציון במשפט תפדה (שם א'), צהלי ורוני יושבת ציון (יר"ב), אמרו לבת ציון הנה ישעך בא (ס"ב) אתה תקים תرحم ציון (תהלים ק"ב), בשובך את שיבת ציון (קכ"ז) זמרו לה יושב ציון (ט') ועוד כתובים רבים כאלה. וכ"ה בזוהר ק (צו ל"ה) ישראל אקרה בשם ציון דכתיב ולאמר לציון כו' ובנ"י אקרה בשם ציון דכתיב ציון במשפט תפדה.

ובדרך זו בא שם ציון גם בתוואר תואר לרהר הקדש והמקדש, בכל המקראות הנזכרים לעיל, וכזה: ויבחר את הר ציון ויבן כמו רמיים את מקדשו (תהלים ע"ח), אל מקום שם ד' הר ציון (ישעיה י"ח), ועוד כאלה.

וכן מצינו גם בדברי חז"ל שקראו בשם ציון את מקום המקדש: פעם אחת ראו שועל יוצא מבית ק"ק... על זה ה"י דוחה לבנו... על הר ציון ששם שועלים הלוינו בו (ספריו דברים י"א ט"ו), ביהמ"ק גבורה מכל ומשבח מכל שנא' וקמתה ועלית ואומר קומו ונעהה ציון וגוי (ספריו ז' י"ב). ובכינויים שכנו לביהמ"ק בפזמון «אבן שתיה» כנוהו ג"כ «ציון המצוינת», ושתי היתה (האבן) נקראת תנא שמנה הושחתת העולם תנן כמ"ד מציון נברא העולם... ואומר מציון מכל יופי ממןנו

מכל ייפוי של עולם (יומא נ"ד). ויצא מבת ציון כל הדרכה כל הדרכה (יומא נ"ג ע"ש). וכחן גדול ביוחכ"פ שהי' מברך שמונה ברכות ה'י' מברך ומתפלל על המקדש והותם בא"י שוכן בציון (רמב"ם עבודת יוחכ"פ ג' י"א והריעוב במתני סוטה ז' ז'). ובזה מובן דברי הוה"ק יברך ה' מצוין דהא מתמן נפקי ברכאנ לכולא וראה בטוב ירושלם דבגיני ציון ירושלם אטברא (שמיני ל"ז). וציון בירושלם אשתמודע ואשתכח ודא בא תלייא (צ"ו ל"א).

ולשיטת רשי"י (ר"ה כ"ט ב' ו עוד) דשם "מקדש" האמור במתני" (שם ו עוד) הכוונה ביהם"ק ולא ירושלם — ראי' גם מהא אדרמו: ומגלו דעבידין זכר למקדש דא"ק ציון היה דורש אין לה מכלל דבעיא דרישא (ר"ה ל").

ולחנום נתחבטו רבים בבאור הקרה "הר ציון ירכתי צפון" (תהלים מ"ח) והתקשו הלא הר ציון בדרכם ירושלם? כי ג"ז אינו אלא בניו להר הקדש וליריך המזבח צפונה אשר לפני ה' וזהוי כונת רשי"י (שם ט") "ירכתי צפון כמו על ירך המזבח", וכן הוא במדרש שוחר טוב (מ"ח) משוש כל הארץ שהיתה משמחת כל הארץ כו' ה' הולך לירושלים ומרקיב קרבן ומתקפר ולבו שמה עליו תדע לך שהוא בן שנאמר (בסיום הקרה) הר ציון ירכתי צפון וכי בצדון הוא והלא אינו אלא בדרכם אלא שם הוא נשחת שנאמר על ירך המזבח צפונה וכו', וכונתם: כי

הר ציון ירכתי צפון איננו הר ציון אלא תואר ליריך המזבח, וכן גם בתפלתנו "ותחזינה עינינו בשובך לציון" המחויר שכינתו לציון". ובתפלת ימים נוראים "בהר ציון משכן כבודך ובירושלם עיר קדשיך", ובברכת המזון "רחם כו' ועל ירושלם עירך ועל ציון משכן כבודך", ובתפלת ר"ח "מזבח חדש ירושלם עיר קדשך. עשה למען ציון משכן כבודך", ובתפלת ר"ח "מזבח חדש בציון חכין" — שכ"ז מבادر כי השם ציון הוא שם כינוי למקום הקדש והמקדש.

ג. ציון וירושלים גם שמות נרדפים הם:

אבל עם כל זאת, לא אף יהיו כן שאין זה שם עצם לעיר דוד — מכיוון שם ציון הנתן לעיר דוד והוא השם התואר להר הקדש והמקדש (ואשר לפרקם מצינו כן גם בשם ירושלם "ירושלם הר קדשך" דניאל ט' ו עוד) ובכיוון שהוא השם הנתון גם לכללות ירושלים — ממשען גם מזאת שאין להפלות בין קדשות ציון לקדשות ירושלים. וربים הם המקראות המכוללים יחד את ציון וירושלים כעיר אחת בשני שמות נרדפים: "עריך קדשך היו מדבר ציון מדבר היטה ירושלם שמה" (ישעיה ס"ד), ציון שדה תחרש וירושלים עין תהי" והר הבית לבמות יעיר (מיכה ג'), והי' הנשאר בציון והנותר בירושלם (ישעיה ד'), לצבא על הר ציון ועל גבעתה צפירים עופות כן יג' ה' על ירושלם (שם ל"א), עם בציון ישב בירושלם (ל'), וזה ציון קרית מועדנו עיניך תראיינה ירושלם (ל"ג), למען ציון

לא אחותה ולמען ירושלם לא אשקטו (ס"ב), ובאייה פתח העיר רבת עם ומציר פעם את ציון (דרבי ציון אבלות ויצא מבת ציון כל הדרה) ופעם את ירושלם (וכירה ירושלם, חטא חטא ירושלם) «פרשא ציון בידיו... הייתה ירושלם לנודה» «ישבו לארץ ידמו זקנין בת ציון... ראשן בתולות ירושלים» «מה עזיך... הבית ירושלם... בת ציון». ורבות כתנה. ומפני שציון הייתה עיר המלוכה אומר עלי לשונן נחמה: ונחם ד' עוד את ציון ובחור עוד בירושלם (וכריי א'), וכן בברכת נחם: מנהם ציון ובנה ירושלם. ובברכתם זו ברצה: בנחמת ציון עירך ובבנין ירושלם עיר קדשך, ובתפלת ומפני חטאינו; והביאנו לציון עירך ברנה ולירושלים בית מקדשך. ופעמים רבות גם אחרי שנזכיר את שתיהן כולן שוב מפושע לעיר אתה; כי מירושלים יצא שרית ופלטה מהר ציון... לא יבא אל העיר הזאת (ambil ט' יט). שבתי אל ציון ושכنتי בתוך ירושלם ונקראה ירושלם עיר האמת (וכריי ט'), ועוד כתנה. וכן בתפלת נחם: נחם ה' את אבל ציון ואת אבל ירושלם ואת העיר ב').

גם חכ"ל כוללים את שתיהן יהדיו ומציריהם את ציון וירושלים בשני שמות נרדפים או שימושיים בשם ציון תואר לירושלים. ובכמה מקומות מתחילהם בירושלם ומסויימים בציון (או להיפך): אין ירושלם נפديث אלא בצדקה שנאמר ציון במשפט תפדה (שבת קל"ט). הרואה ירושלם בחורבנה אומר ציון מדובר היהת (מו"ק כ"ו), בת"ב נחרבה העיר ירושלם כדכוביב ציון שדה תהרש (תענית כ"ט וברש"י), בני ציון היקרים מה הי' יקרתן עירוני שנשא ירושלית (מ"ר איכה ד'), משגבורה ירושלם יצאה ארד' שנאמר כי בחור ה' בציון (מכילתא ותנומא בא). ר"ש אומר מנוחה זו ירושלם ואומר זאת מנוחתי... כי בחור ה' בציון (ובחים קי"ט). ושמחה היא לפני המקום שירושלים נבנית שנאמר כה אמר ה' שבתי אל ציון וגוי (מגילת תענית פ"ב). ועוד אמרים כאלה.

ת. הסיכום:

כללו של דבר שאין להבדיל קדשות ציון מקדשות ירושלים ת"ז. כי על כן נזכורות שתיהן «ציון וירושלים» בתור עיר אחת, כמו בא לעיל. ובירושלמי סוף סנהדרין ומ"ר איכה עה"פ «על אלה» anno מוצאים שירושלים כללת עיר עליונה ועיר תחתונה (או שוק עליון ושוק תחתון). כמו"כ בספר מלחות ליטיספוס (ה' ד' א') מספר שלל גבעת העיר העליונה ובנה דוד את המזודה (ועיר דוד) ועומק הטרופיכון מפסיק בין העיר העליונה ובין העיר התחתונה. וביתר מפורש הדבר במדרש תדשא: כתוב א' אומר ואת היבוסי לא יכולו בני יהודה להורישם וכותוב אחד אומר לא הורישו בני בניין כו' אלא שהיתה ירושלם תחתונה ועל יונגה כו' וכשלכך אותה דוד התחילה ובנה את ירושלם

ה עליונה ועשה חומה מתחת סביב בהיקף וסבב לעליונה ותחתונה ונעשו שתייהן שם האחד ירושלם כו', ע"ב.

גם תוכנת חומת העיר העתיקה מראה שקשה לציר שנתקדשה ירושלם בלי רביע ציון : לא אפי' הייתה או ציון בחומה מיוחדת נתחבורה עכ"פ בצדיה הצפוני לחומות ירושלם (ראאה המפות ומ"ש להלן פ"ד בדבר "מקום ציון" ולהלן פ"ט) וכשהקיפו את החומה לקידוש העיר הלא הקיפו מילא גם את רביע ציון. ועוד : הלא את רביע ציון כבש דוד לראשונה ומאיין סבה נאמר שדוקא אותו הרביע שכבש לראשונה לא נתקדש. וכבר אמרנו לעיל פ"ב שכנראאת דוד ושלמה שניהם קדשו גם את ירושלם בב' הקדושים כמו מקום המקדש.

פרק ד'.

אי' מקום ציון?

וכדי להתקרב אל מבוקשנו, לדעת את גבולי העיר העתיקה, עליינו לסמן תחלה מקומות ربיעי העיר העתיקה "ציוו" "בצעתא" ו"חקרא". וראשונה נדבר על הרבע היותר חשוב "ציוו עיר דוד".

כל הזמן הי' מקובל בפי כל שחדר הנadol והتلול בדורות מערבית ירושלים הוא הר ציון שעליו הייתה עיר דוד ושם קבר מלכי בית דוד, וכן נקרא שער העיר הדרומי היוצא לקרים מלכי ב"ד "שער ציון" ובפי העربים "בא-גנבי דוד" (שער הנביא דוד). וכן מוחזק משנות דור.

א. הדעה החדשה וראיות:

הראשון שהין לערער על המסורה זו הי' החוקר שרל ווילסאן (1867 — ב. א. במלון התנ"ך שמיד) הוא בא להשערה שעיר היבוס שהוא לפי דעתו עיר דוד (עמ"ש לעיל פ"א ד') עמדה על צלע הדרומי של הר המורי "גבעת העפל". והשערה זו הלאה הLOUR ותוחזק ע"י המחברים ותחקרים שאחריו כמו בليس ודייק בחפירותיהם (תרן-דיב"ג) וחקרים אחרים עוד עד שהוא כיום בפי סופרינו וחוקרינו החדשים לדבר מוחלט.

ראשית היסוד להשערה החדשה של ווילסאן: "שהיבוס הלא נראה כפתוח ערך ואין כל סבה לחשוב שלעירו היתה יתרון על יתר הערים הקודומות שבדורו".

אח"כ מסתמא בראי': מהמסופר בדתיyb (ל"ב ל') "זהו יחזק" סתם את מזאת מימי גיון העליון ויישרם למטה מרובה לעיר דוד" ובמלכים ב' (כ') נאמר כי (חזק) עשה את הברכה ואת התעללה ויבא המים העיריה" ומסתמא היא היא התעללה אשר ראשיתה במורה העפל (תגקרה בפי המונון שלנו "מקרה של ר' ישמעאל כ"ג") וסופה השלה אשר במערבית דרוםית העפל, והרי נאמר שהשלוח הוא מרובה לעיר דוד, וכל זה מובן רק אם נחליט שעיר דוד הייתה בגבעה המורית (העפל) ולוא הייתה על ההר המערבי הרי השלה הוא מזרחה לעיר דוד. ועל ראי' זו תלו חוקרינו החדשים כל kali זינם לנפץ את המסורה הקדמת של מקום עיר דוד. ועוד' צ'לה שם (ל"ג י"א) "ואחריו כן בנה חומה חיזונה לעיר דוד מערבה לגיהון בנחל וסביב לעפל" שהגרא לאכורה: שבנה חומה חיזונה לעיר דוד מערבה לגיהון (הינו מערב עיר דוד ומערב גיהון) בנחל (הטרופיכון)

וסביר להעפל, א"כ מוכח שהר ציון הוא הגבעה המורחתית. והי' לנו שגם בלבי אני עלה קצת פקפק אם לא צדקו החוקרים הנ"ל בהשערתם על מקום עיר דוד — בשביל הערות שהוספה ושתמהתי גם אני כי: א) בתוכפתא דב"ב פ"א ועוד (mobaa leil p"g א') איתא שמחילה יצאת מקברי מלכי בית דוד אל נחל קדרון. ומהילה, כזו מובנה יותר אם קברי מלכי ב"ד הם בגבעה המורחתית אשר למערבה נמצא נחל הקדרון, אבל אם קברי ב"ד הם בהר המערבי נמצא שמחילה גמישת ומתחפתת מן תחתית הר המערבי עד מתחת לטרוופין ושם לתחתית העפל עד לנחל קדרון. ב) ובמקראות הרבה הלא מכונה הר בית ה' בשם "ציון" ואמרנו לעיל פ"ג ז' שמכונה כך בתור "סמל" ואילו הסכמנו שציוון היא בצלע הר הבית הדרומי — הרי הר ציון והר הבית במעט הר אחד הוא ושפיר נקרא מקום המקדש גם בשם ציון. ג) ועד"ז גם בט' החשמנאים א' ה' נ"ד) ויעלו כולם בשמה על הר ציון ויקריבו עלות לה. ושם הלאה (א' ז' ל"א) וייעל נקנור על הר ציון ויצאו מן הכהנים כו' ויראווה את הקרבות כו' ויעוד בדומה. ובקדמוניות (ס"ב פ"ז) ויעלו יהדי על הר ציון ויהי בראות יהודה את המקדש כי שם כו', ועד"ז בחשמנאים (א' ד' ל"ה) ויעלו יהדי על הר ציון... ויהי בראותם את המקדש כי שם. ושם הלאה (נ"ח) ויבנו בעת ההיא חומות... מסביב למקדש על הר ציון. ד) ובישע"י (כ"ט א') "הוי אריאל אריאל קריית חנה דוד" ואיתא במשנה מדות ספ"ד שם אריאל מכונה להיכל ואומר עליו "קרי תחנה דוד", ושם בקרא הלאה "המן כל הגוים הצובאים על אריאל... המן כל הגוים הצובאים על הר ציון", שם מכ"ז משמע שהכל אחד הוא. ה) ובזה ה' מובן ביותר גם מה שאמרו זל בפדר"א פלו' וביקלות יהושע (ס"י כ"ח) ושבאתה לעיל פ"ז: שדוד קנה מרונה את עיר היבוס בכלל קנית הגורן — מפני שהגבעה היה האלע הדרומי של הר הבית וקנה את כל ההר והגבעה שלו והזכיר בקרא רק את החשוב ביותר ושהוא המטרה העיקרית של הקני.

ב. הר ציון לא ימות:

אולם עם כ"ז ניכרים דברי אמרת שהר ציון לא ימות ממוקמו הידוע לנו. וכנגד הראיות (הבלתי מבוססות) הניל יש לנו הוכחות יותר מוחשיות המאמינות שהר ציון איינו הגבעה הנמוכה המורחתית אלא ההר הגבוה המערבי: א) בכל דברי ימי המלחמות המסתפרים בחשמנאים ובספריו יוסיפוס (יוסיפון, מלחים, וקדמוניות) מתואר הר ציון גבו ה מקומ המקדש (ועל מקום המקדש אמרו חז"ל "ובין כתפיו שכן") ושם נשקפו על פניו המקדש, ופעמים מהמצויה בהר ציון לחמו על הנצורים שלו ופעמים שהמצויה הגינה על

הנוצרים שלו. לדוגמה: בחשمونאים א' כאשר החריב אנטוכוס את ירושלים ונותח בעיר דוד ותהי להם למצודה ויארכו שם למקדש ה', ושם א' ד' בגשות ישראל לטהר את המקדש ויעלו להר ציון ויוציא יהודה לצור על המצודה בעת טהרת המקדש, ושם עוד: «ובינוי חומות בצרות מסביב למקדש על הר ציון» ואם גם שם איננו הר ציון שם משלו ע"כ הביאור הוא שבנו על הר ציון מסביב למערב ודרום הר הבית. וביויסיפון פ' צ"ד וצ"ה: אחורי שנלכדה ירושלים וגם חזק המקדש — ברחו היהודים ועלו על הר ציון ויעל אח"כ גם טיטוס מירושלים להר ציון וילכוד את עיר דוד ויצתה, ועוד כבומה. וכל זה מובן אם הר ציון מסביב החדר וגבוה אשר במערבית דרוםית להר הבית, לא כן אם הוא הצלע הדרומי שלו המנמך והולך בשטוחו מן הר הבית עד להשלות. אף אם נסם יוסיפים מספר לנו (מלחמות ס"ה פ"ד) שב恰恰לה הייתה גבעת עיר התחתונה גבוהה במקצת והשפילה מלכיה בית השמונאים — אין כל זה נוגע לעניינו כלל, דמלבד שוגם קודם שהשפילה לא הייתה גבוהה יותר מהר הבית ומעולם הייתה נקראת «החלק התת תונן» (או העיר התת תוננה) — אף גם הלא אחורי שכבר הושפה הגבעה מסווג שם שמן הר הבית עלו על הר ציון.

(ב) ושלמה המל"ה בנה מעליי (גשר) מביתו לבית ה', כנאמר במ"א ה' (וכפירושי שם) וכן בדיה"ב ט' ד'. ואפשר שזה גם «המסעד» שבמ"א י' י"ב. ובאותו מקום נעשה גם גשר האבנים להר ה' בימי הורדוס. וכל זה מעיד שהר ציון הוא במערבית דרוםית להר הבית שהוא צרייך למסע ולגשר שלא יצטרך לדמת לעומק הטרופופון.

(ג) גם אותן חותן עכ"ז אנו רואים ע"י מציאות שריד הגשר בקצתה מערבית דרוםית בחומת הר הבית, 12 מטר לדרום הכותל המערבי, וכן נמצאו כנגדו במערב (צפת בית חולמים משגב לדך) שרידי גשר מקבילים לשדרידי הגשר בחומת הר הבית. שריד הגשר בחומת הר הבית נמצא ע"י החקוק דיביגזאון בחפירותיו ועל שמו נקרא «קשת דיביגזאון», ומהנדס שיק (בספרו בית המקדש) מבאר שרידי הקשת, האחד הנמוך 11 מטר מהתראשון, מוכיח שאחד הוא מזמן שלמה ושני מזמן הורדוס, (וראה גם מאמר «מקום מקדשנו» ירושלים כרך ה' 43-44) והוא אותן חותן על הר ציון שהוא הר ציון הנודע לנו).

(1) וובניון בשנת 1838 גילה ארבעה נדכבים מהקשת הניל, אבני גווילות היוצאים מקו חומת הר הבית 34 ס"מ.

יוסיפים מוכיר פעמיים במלחמות (ב' ט"ז ב', ו' ר' ב') מציאות גשר בין המקדש והקסטום בעיר העילויה (הקסטום ה' מיועד לאסיפות וככוסי העם) וככראת כונתו לגשר שגילה ווילסון בשנת 1867 ליד שער בית המקדש מתחת לרחוב השלשלת (א' סללה) בעומק 8.80 מטר שריד הגשר שגילה ונקרוatal על שמו גשר ווילסון רחמו 13.10 מטר ארכו 12.80 מטר. ובשנת 1868 גלה ווילסון סכר בהמשך לגשר זה באותו רוחב דהינו 13.10 מ'.

ד) עוד סימן נמצא בשנת התרנ"ו בדרומית־מזרחה של הר ציון שלנו — מדרגות רחבות יורדות לעומק טרופיוון (ראה לוח לנץ תרנ"ח 132 מה שפרסם אז המהנדס הנודע דוד שיק), והנראת שהם המה "המעלות היורדות מעיר דוד" (נחיי ג' טז). המדרגות הללו הנו ביום בחומה המקיפה של "סאן פראציסקאו" (מערבית צפונית לקבריא סמברסקא), בראש אותן המעלות היורדות נמצא דרך מרוצפה לצפון העולה להר בית ה-

(ה) והחפירות ב"על" שגלו שרידי חומה נמצחת מצפון לדרום מראים תוכנות החומה היה שפל בהרבה מתוכנות החומה החזקה ששרידי נמצאו בדרום הר ציון. וניכר שחותמת ה"על" היא אמנת חומת עיר היבוס הקדומה (ושלפייך יתכן באמן שבכנות דוד את הגורן מארונה קנה גם את עיר היבוס אשר בצלע הר הבית וכאמור בפדר"א וילקוט) אבל חומת דוד ושלמה שכברה את הר ציון עם גבעת העפל ששונה בהרבה ביבי' וחוקה היא נמצאה ע"י החופרים בليس וחבריו (תרנ"ד ג' ז) — בשפولي הר ציון ונמשכת לגבעת העפל (ראה המפה).

(ו) וכן העלנו לעיל פ"א שלפי משמעות הקרא לכד דוד ראשונה את המצודה "מצודת דוד" (עיר דוד) ואח"כ לכד את היבוס, א"כ עיר דוד לחוד ועיר היבוס להוד, ואפי' לדברי יוסיפוס שעיר היבוס היא עיר דוד גם הוא אומר שמצודת דוד, היא עיר דוד, בעיר העליונה.

(ז) והנתינים שאבי המים הלא ישבו בעפל (נחיי ג' כ"ז) בקרבת מי השלה ובעיר דוד מקום המלוכה ורמי המעללה לא היו מישבים את שאבי המים. (ח) ועל כלם המסורה הארוכה שאפשר ליחסה מזמן היוסיפוס, זמן חורבנה הבית, עד מהה הנוכחית, שלא ידוענו ומן שבו נפסקה המסורתה (לייהודים ואומות העולם) שקרה את ההר המערבי בשם הר־צ'יון והמערכות אשר בו בשם המערות (החוליות ונמנחות בעומק האדמה עד) לקברי מלכי ב"ד, והרבה אגדות נאמרו אוזות המערות הללו. ור' בנימין מטודילה בספרו הידוע, *"מסעות בנימין"*, לפני יותר משבע מאות ושבעים שנה, אומר "ולפני ירושלים הר ציון" וגם מספר שם מפי עדות אנשי שם כמו "רבי אברהם חסיד" ועוד — שראו את קברי מלכי בית דוד שם. גם מצבת עתיקה יומין שהונחה ד"א תשס"ב (מנוחת בשדה הקברות אשר "בשלע היהודים") תספר על ר' משה הירושלמי וחבריו שנכנטו למערת קברי מלכי ב"ד (לוח לנץ תרנ"ו 64) והרבה אגדות עוד בתקופות מאוחרות.

(ט) ביהود כראי להתחשב עם עדות כמו של התיר הנודע בשם "התיר

אמנם יוסיפוס מזכיר עוד פעם בשדר גשרים (מלחמות סג' י' מה'ב) וזה כנראה כוונתו לנשרים וסולמות לשעת מלחהה.
אולם בקדמוניות (י"ד ד' ב') מזכיר עוד גשר אלמוני מימי החשמנאים שנתק בזמנן מצור פומפיוס ואולי כוונתו בזה לקשר השני של גתת רוביינון — נ. א.

מכורדו" שהי' בירושלים וכותב ספרו 265 שנה אחר החורבן (ראה פרק ז' מס' Excavations of Jerusalem מהה' בליס ודיק ע"י חברה לחקרת אר"י בריטניה 1897-1997, וירושלים כרך ו' 2-281) הוא מודיע במורה הדרך שלו: "בצאתנו מירושלים לעלות על הר ציון — משמאנו בעמק על יד החומה מעין השלה... מעבר מוה עולים אל הר ציון ורואים את בית הכהן קיפס... בתוך חומת ציון המוקם אשר עליו עד היכל דוד וכו'" הרי הוא מספר שכירד מהעיר (דרך שער האשפות) לעמק טרופיו שמשמאלו השלה עלה מעבר מזה (ימינה) על הר ציון הוא ההר המערבי. כמו"כ מספרים החוקרים הנ"ל (אף שגם הם מחזיקים בשיטה החדשה) גם בשם הספר אקרים ליוונס שהי' ערך 370 שנה לאחר החורבן שקורא את ההר המערבי "הר-ציון".

ועתה ראוי להתבונן על הזרות שבשיטה החדשה: הנה בכל זמן תקופת הבית השני הלא ידעו באין ספק את הר ציון עיר דוד ואת מקום קבריו מלכי בית דוד, וידעו גם את הכנסתה להמערות של הקברים, ובימי יוחנן הורקנוס שלל אנטוכוס מודיעtos מלך סוריה שלל הרבה מה נמצא בקברי מלכי ב"ד (ראה ספר החשמונאים הלוויי ה' י"א) ולפי המסופר במלחמות (א' ב' ה') הורקנוס הוא אשר פתח את מערת הקבר והוציאו שם יותר משלש אלפיים ככר כסף ויתננו לאנטוכוס ההוא, ואיך ניתן שבמשך מאות שנים (עד זמן התיר מבורי למשל) שוגם במשך זמן זה לא הייתה ירושלים שוממה מאנשים נכסה ונעלם לנמרץ כל מקום המערות ונטמנו במעמקי האדמה עד כדי לשכוח את כל המקום של כל הקברים ושל כל עיר דוד הר ציון כלו ועד כדי לטעתו להעתיקו להר אחר למגרי, האפשר דבר שכזה?

ובכל אין מקום לצמצם את כל "עיר דוד" עיר המלוכה שבה היו היכלי המלך והשריםכו' וכיו' ושבה היו אפי' בתים קברים, קבר מלכי ב"ד שגם הם היו מחולקים למעלות ולמדרגות שונות, כדכתיב למשל בחזק"י המלך "ויקברוהו במעלה קברי בני דוד" (דהי"ב ל"ב) ואמרו בב"ק (ט"ז): "במעளים שבמשפחה מאין נינחו דוד ושלמה", גם היכלים פרטיים אשר בחצרותיהם היו בתים קברים פרטיים למלכים, כמו ביהורם שנקר בעיר דוד לא בקברי המלכים (דהי"ב כ"א) וביוואש (שם כ"ד) ובахז (שם כ"ח) שקבעו "בקברם בגן ביתו גן עוזה (מ"ב כ"א) וכן נקבע שם לקברי מלכי ישראלי", ומנסה שנקר בעגנון בוגן ביתו גן עוזה (מ"ב כ"ג) וכן נקבע שם בגן עוזה בנו אמון (שם). וכייז שouser שהיתה כל הכבודה הוצאה בגבעת העפל שם היו גם "בית הנשך" ובתי כהנים (אלישוב וכ"גכו') ובית יציקת המתבעות וכו' וכו'?

ובכן אכן בדינן שהר ציון במקומו עומד הוא הר המערבי הגבוה, וכי גם בשביל גבשו נקרא ציון כמו שאו נס ציונה וכמ"ש פ"ג.

ג. סלוק הסתרות לשטה הישנה, (והשכפה על מקום הגחון):
ונשאר לנו לסלוק את הראות של חוקרינו החדשם שלא תהיינה סותרות
לדעתה הישנה:

(א) הסתירה «מחזקי» שסתם את מוצא מי גחון העליון ויישרם למיטה
מערבה לעיר דוד» שלוש תשובות לה: האחת: שאין כל הכרח להחליט שככל
הדברים האלה מוסבים לתעללה ההולכת מראשית הגחון עד השלח אלאADRABA
ישן הוכחות לשטה קדומה האומرت שמצוא מימי הגחון (העליון) הי' למערב
הר ציון על יד «ברכת שלטן» ויישרם שם למיטה (שלא יהיו המים לאויב החונה
חוץ לעיר) במערבה לעיר דוד. בשטה זו החוקתי בספר-השנה לערץ-ישראלים» שנת
תרע"ה והבאתי לה הרבה ראיות וסמכות, ואוכיר אותן כאן בקיצור: לדברי
חוקרי זמננו נקרא הגחון העליון ראש המעיין הנקרא בפינו «מיקות ר' ישמעאל
כהן גדול», והשלח בשם הגחון התהתקן ואת הגחון העליון זהה סתם חזקי' המע"ה.
וכמה תוייה קא חווינא הכל: (1) במ"א א' אנו רואים שבמשיחת שלמה המע"ה
הרוועשת והסואנת לא ידעו ולא שמעו ולא הרגישו אנשי אドוני' לא התקיעות
ולא התרעות ולא קולות ושמחת כל העם — כי אם רק אחורי שב וועל ה
העם אל העיר רק או נשמע לאוני אדוני' ואנשיו את קול העם, ולא הגחון
זהה לא רוחק כלל מעין-הרוגל שם הי' אדוני' ואנשיה, ומדוע זה לא נשמע הקול
אל דוקא באשר נתרכק הקהל מהמקום ובא אל העיר, (2) תחלת התעללה
א"א לבנות בשם «גחון עליון» ואת קצתה התעללה בשם «גחון תחתון» אחורי שגחון
אחד הוא. גם באור החכם לנין (لوح א"ר' שנה ז') שר"ל «המוץ א' העליון»
אינו מסלק את הקשי', גם לשון הברייתא בפסחים (ג') אינו אומר כן, (3) וחוקי'
הלא סתום את מוצא המים שחוץ לעיר ותביאו העירה, וקשה לצדיר שהי'
המוציא הזה תחלת הגחון חוץ לעיר בשעה שהי' השלח תוך העיר, (4) גם א"א
להבין כלל מה עשה אכן חזקי' מעשה שהי' ראויה להחריד: אם סתום את
מוצא המעיין הזה כיצד באו המים להשלחה — הלא מי השלח באים מוצא המים
זהה, אלא שחזקי' רק כסא את פי המערה שלא יהיה נרא לאויב א"כ שוב מה
היתה כל החדרה? למה הי' צריך להמוועצה האגדולה (דהי"ב ל"ב) ולמה לא
הווו לו חכמים (פסחים שם)? וכותבת השלח שנמצאה בשנת התר"מ (בתעתلت
השלוח ושהייא כיום בנכאת קושטא, ראה העתקה בלוח לנין תרנ"ז) — מידייה
כפי שמשערם הכל, שחזקי' המע"ה הוא אשר צוה או לחצוב במחירות את
התעללה הזה. וא"כ לא עשה חזקי' אלא רק המשכת המים, ומה כאן מעשה לא
רצו שללא יסכימו לו חכמי ישראל? (5) וחכז"ל בהוריות (י"ב) למדו ממשיחת
שלמה על יד הגחון «שאין מושחין מלכיהם אלא על המעיין המושך», לסייען שתמשיך
מלכותו, ואילו הייתה המשיחה על יד מעין זה הלא הוא נפסק כמעט בכל יום

[ראה שם בלווה אר"י ושם בספר השנה ל"ענ"חים]. וממה שיש פעם שמתיבש לغمרי כאמור בתוספתא פרא פ"ט (ועי' בערךין י') וכן קרה פעם בזמננו אין שם חוכחה עי"ש תוספתא]. ואין סבה לומר שככל תכונת הנבעת המים נשנתה מעצמתה בלי מעשה מוקדמתה.⁶⁾ וישען הנביא קרא לו "מי השלח" עוד קודם מעשה חוקי.

בשביל כל אלה אמרתי שהגחון ה"י (אמנם) חזק לעיר במערב הר ציון ומשם באו המים להשלחה, ועל שם הסתימה נקרא או (רק או) "גחון עליון" כי באמת לא ה"י אלא גחון אחד ובימי שלמה ה"י במערב הר ציון ואחריו מעשה חוקי ה"י במורה העפל, וחוקי' שתם לגמרי את מוצא המים שבמערב העיר, והמושא סתום עד היום, ויפתח מושא אחר במורה העפל בתוך העיר וכי גחון אחר (תחthon) נמור הרבה מקום הגחון הקודם (העליון). ובזה ניחא הכל: ווישרם לנוטה מערבתה לעיר דוד: הוליך את המים כלפי מערב ציון עיר דוד והעברים בעומק האדמה תחת רוחב העיר עד למזרחה גבעת העפל שמשם גוזים המים עד להשלחה, ואנו חצב את התעללה הנוכחית ונעשה לנביות המעין תוכנת ההאבער שנפסקים מהה מידי פעם בפעם. ומפני שהגחון כיום הוא נמור למקום הגחון הקודם לפיכך בזמן מעשה הסתימה כנווה או "גחון עליון".

שנית: לוא אפי' היינו מסכימים עם הגחון בימי שלמה ה"י במורה גבעת העפל אין פירכא מהקראי דה"ב ל"ב שיש לבארו "וישרם למטה מערבתה לעיר דוד" — בפסיק בין מערבתה לבין עיר דוד ר"ל ויישרם למטה מערבתה שיפנו למערב הגחון "ולעיר דוד" פ"י ופנוי גם לעיר דוד.

שלישית: החכם לונץ (לוח אר"י תרג'ן ז' 64 ותרס'ב' 157) תירץ עפ"י תרגום רב יוסף שתרגם שם מערבה "משור" (על שם ערבה) ואין המכוון כאן מערב אלא לערבות המשור הפונה לצד עיר דוד. אמן אנסי (שם בספר השנה) פקסקי בזה וחבאו לא נהירא לי — מ"מ אילו לא היו לנו התירוצים הקודמים היינו מוכראים להדחק גם בבאור זה ובלבד שלא להעתיק את עיר דוד מקומו ושלא להיות מופרכים בפרוכות אחרות יותר גדולות.

(ב) ומה שבמקרהות הרבה מכונה הר בית ה' בשם ציון כבר בארנו לעיל פרק ג' שהשם ציון הוא טമל (סימבאל) לקודש ומקדש וישראל, ולפיכך יש שם חכז"ל וגם יוסיפוס תפטו באיזה מקומות את הכנסייה הוה (ראה פ"ג ז'). והראי' שהרי יש מקומות שונים בספריו יוסיפוס (וגם בחשمونאים) שם מפורש הר ציון לחוד והדר בית ה' לחוד, לדוגמא בקדמוניות ס"ד פט"ז ועוד כדומה.

ד. קצת קושי' מחומרת מנשה:

א) הקראי דה"ב (ל"ג י"ד) "ואחר כן בנה (מנשה) חומה חצונה לעיר דוד

מערבה לגחון בנחל ולבוא בשער הדגים וסבב לעפל" — לא ידעתו לציר, בין לשטחנו המקובלת (במקום עיר דוד) בין לשטח החוקרים החדשין: איך בנה חומה חצובה לעיר דוד שתהא "מערבה לגחון בנחל" אחריו שועוד מכבר הייתה (ראה דברינו לעיל פ"א וسف"ג והלאה פ"ח ופ"ט) החומה שהבראה את הר ציון וגבעת העפל? אמנם האי "מערבה" אפשר לפרש בכו אופנים, או אدلעיל "לעיר דוד" ו/or מערב עיר דוד (וכן גותה דעת הרד"ק עפ"י חוקי הדקדוק ע"ש), או אדלמן "מערבה לגחון", ואם נפרש מערבה לעיר דוד — לשטחו המקובלת (במקום הר-ציוון), שבנה החומה החזונה במערב הר ציון — מה עניינה לגחון בנחל אחריו שבזמנן מנשתה הי' לכל הדעות "הגחון" במקומו ביום בגבעת העפל? ואם נפרש "מערבה לגחון" ובנה החומה בנחל הטרופיון — הלא אין זו חומה חצובה אלא חומה פגמייה, מכיוון שכבר היהת חומה שהקיפה את הר ציון ואת גבעת העפל, וכמש"ל (בשם מדרש תדשא) שועוד דוד המ"ה חבר את העיר העליונה ואת העיר התחתונה ושלמה הקיפן בהיקף שלם.

וחומר מונשא מוכיחה לנו שאף אם נחליט שבזמנן שלמה כבר נתהברת העיר העליונה לחתמונה מ"מ חומת שלמה איננה אותה החומת שנגלתה ע"י ד"ר בליס בשנות-Trn'Dny (המסומנה במפה קו ד'), כי לא הייתה עוד קודם מונשא חומת בליס — אין היקף בחומה שנייה למטה בעמק מביאה תועלת, וע"כ הייתה חומת שלמה יותר פנימית, ממעל לחומת בליס. ויש לשער שדוד בחברו את העיר העליונה אל חומת העיר התחתונה השאיר את דרום הטרופיון חוץ לחומה. ושלמה אף שהרחיב את החומה בנאה בדורות על אותו הקו של דוד אביו (ראאת מפת שלוטץ 1845, או מפת טהרווף 1855, וראה גם מפת לעווין 1863 — תוכאת ד"כ קרל צימרמאן — אף שהקו שצינתי אני, מפה 2, שונה מהקיים שלהם גם בפרט זה).

ומעתה יש לומר: שבנה מונשא את החומה במורה הר ציון "מערבה לגחון בנחל" (ולשיטה החדשה בנה במערב העפל "מערבה לעיר דוד"). ומתקבל על הלב שמנשא הוא שבנה את אותה החומה שגלה ד"ר בליס: והתחיל לבנותה במערב הר-ציוון המקובל, והמשיכה בנחל (עמק רפואי ולטרופיון) עד לגחון ומשם סבב לעפל, ובאור הקרה הא כי: בנה החומה החזונה במערב עיר דוד, ומשכה לגחון בנחל, ומשם סבב לעפל. וראה להלן (פ"ז א') מה שהארכלוגיא הראתה שחומה זו נבנה בתקופות שונות, וא"א לאחר ראיית יסודתה מאוחר עוד זמן מונשא.

ה. מחשבות חדשות במקומות ציון ומצודת ציון :

אבל עוד דבר אחד דורש פתרון לכל הדעות :

במגלה תענית פ"ב כתוב לאמר: «בעשרין וחלחא בו נפקו בני קרא מירושלם, הוא דכתיב וילכוד דוד את מצודת ציון היא עיר דוד, הוא מקום קראים עכשו, שהיו מצירים לבני ירושלים וכו'». הרי מתרבים את "חקרא-אקרא" עם מצודת ציון היא עיר דוד. וכייד מתאים הדברים עם המספר ע"י יוספוס במחלמות (ס"ה פ"ד ועוד) שאקרא היא בעיר התחתונה וציון עיר דוד בעיר העליונה?

ואחריו שעכ"פ א"א להנצל במקצוע זה מן השערות — לא אמנע את עצמי מהבייע עוד השערה אחת המperfetta במויה: א) ש"מצודת-צイון" לחוד, ו"ציוון-עיר-דוד" לחוד, ומה כתוב (ש"ב ה' ודהי"א י"א) «מצודת ציון היא עיר דוד» האי «היא» קאי על «ציוון» ולא על המצודה. ב) ושם מקום המצודה המגינה על ציון עיר דוד — שהי' נקרא תקופה ע"ש המצודה, ובארמית «חקרא — ציוון», נקרא אח"כ בקוצר השם בשם ציון או קרא [אקרא]. ואבאר דברי:

רואים אנחנו שהמצודה הייתה במדרוון הר ציון כדכתיב (ש"ב ה' י"ז) «וישמע דוד וירד אל המצודה» ועם זה רואים אנחנו בתרגום המפרש מצודת ציון «חקרא ציוון», ולהלן פ"ז נבואר בעזה"י שם אקרא הלוקה ממש קרא — ניתן לכפר הסמן לעיר מבוצרת בצווף שם העיר המבוצרת, ו'אקרא-דציוון' היא כמו קרא דהגרוניא ואקרא דסליקוס ועוד כהנה. (ראה שם פ"ז). ומעתה חפץ אני להוסיף להצע: שאעפ"י שציון עיר דוד הייתה ראשונה בעת הכבוש רק ההר המערבי — הנה אח"כ הייתה, או התפשטה, גם בגבעת העפל. מפני שבת הצד הדרומי של העיר, ההר המערבי וגבעת העפל שכנווה, הי' שירך כלו לשבט יהודה. ודוד (שבט יהודה שמלך תקופה על שבט זה לבדו בעיר חברון אשר ליהודה) כשהמליכו אותו אח"כ על כל ישראל ובחור לעיר הבירה את ירושלים (המיועדת ליהודה) כשהמליכו אותו אח"כ על שני השבטים יהודה ובנימין) — אה לדורשה מאו ומקדם ו שנפלה בגורל לשני השבטים יהודה ובנימין) — אה למושב לו ולמלך יהודה את החלק השיך לשבט יהודה, הוא כל הצד הדרומי של ירושלים. ובשביל כך יש שנקרה גם בשם «עיר יהודה» כדכתיב באמצ' (דחי"ב כ"ה כ"ח) «ויקברו אותו עם אבותיו בעיר יהודה» אף שם הוא הלא נCKER בעיר דוד כתוב במ"ב (י"ד כ'), ולא נצטרך לומר שנקרה כך ע"ש בירת ארץ יהודה.

ולפיכך מכונה גם גבעת העפל בכינוי ציון, ובפי ההמון נשarra בשם אקרא (חקרא) מפני שהיא «אקרא (חקרא) ציוון». ובhasherutnu זו שציוון ועיר דוד «עיר יהודה» נתפשטה בכל חלק הדרומי השיך לשבט יהודה — יפתרו לנו כמה תמיחות וויסרו כמה סתרות אולם בשביל שיש גם בהשערה זו אייזו פירכות קטנות בודדות (שאין אני מוצאת לנחוץ לפרטן) אני קורא גם לה השערה.

פרק ה.

בצעתן

א. שני הצעין:

בכל ספרי דברי ימי ירושלים מכונה הרבע בצפון ירושלים בשם «בצעתא». וויסיפוס בספריו המלחמות (ס"ה ד' ב') אומר: «חלק העיר הנבנה מחדש נקרא בפי יושבי המקום «בז'תא» (בציתה) ואולי יש לתרגם את השם זהה יונית «העיר החדשה». ומאו נקרא הרבע הזה בפי כל כתבי דברי הימים — «בצעתא». והשערות שונות נערכו סביר שם זה, ולרבבות מהן אין שום אחיזה, כמו למשל שהוא ע"ש «באב-חאטא» שמקורו בהגדה מושלמית (ראה ירושלים כרך ה' 27) או שהוא «ג'עתא» (ראה ירושלים כרך י"א י"ב 331) ועוד כהנת. ומכל ההשערות ישנן רק שתיים המת金陵 על הדעת: א) שהיא «בית-חדרתא» כמו שימוש יוסיפוס עצמו שבאו רבו בינויו «עיר חדשה». ב) או שנקרה כך על שם «הצעין», שא"ל בשבועות (ט"ז) «שני בצעין היו בירושלם כי...» ואפשר שבתחילה נקרא חדרתא ואחר בצעטה — כדברינו להלאה.

שם בשכונותআ' בא' לא' אומן שני בצעין היו בהר המשחה תחתונה ועליה נתקדשה נתקדשה בכל אלו ועליהם לא נתקדשה בכל אלו אלא בעולי גולח שלא במלך ואורים ותומים תחתונה שהיתה קדושה גמורה כי עליונה שלא הייתה קדושה גמורה כי ולמה הכניטה מפני שתורפה של ירושלים הייתה ונוחה להכשש משם, ע"ב. ולගירסא זו הרוי נתקדש חלק מהר המשחה — ודבר זה לא יאמן כי יסופר, דנחל קדרון שמאפיק בין ירושלים לבין הר המשחה לא שימוש לבית קברות עוד בזמן הבית הראשון כדכתיב «וישרף אותה בנחל קדרון וידק לעבר וישליך את עפרה על קבר בני העם (מלכים ב' כ"ג ו') והשליך את עפרה על נחל קדרון» (שם י"ב), וכן עינינו רואות בנחל קדרון ובשפער הר הזיתים קברים גם מתקופת הבית הראשון — וכיitzד יתכן שקדשו מקום כזה בתור הוספה לירושלים הקדושה שאין עושין בה קברות? גם אלה המישבים שהיו הצעין בדרום הר הזיתים (ראה להלאה) — גם הם אינם מעליים ארוכת, כי בכלל כל נחל הקדרון הי' חוץ לעיר ויהי בחזקת טומאה, ובאשר אמרו בתוספתא דב"ב פ"ק ובש machot «שמחילה יצא מהקבר מלכיא בית דוד לנחל קדרון שם הטומאה יצאה». ועוד אם מדובר כאן הוא בהר-הזיתים כיצד אמרו «שתורפה של ירושלים הוא ונוחה שם להכשש» — שכ"ז אפשר להגיד רק

על צפון העיר שם אין עמקים ולא רכסי הרים ושלפיכך שם בצפון היו רוב ההתקפות של הלוחמים על ירושלים.

תו ראייתי שהעיר כנ"ס הרה"ג בעל תבואת הארץ בפ"ז, ועוד"ז העיר גט הרב הרשנוון בחוברת ירושלים (כרך י' 196) והחכם לנץ בהגותתו לתבואת הארץ ובחוורתו של ירושלים, וגם הם החליטו לנכון שני הצעין היו בצפון העיר. אולם מה שרצה הרב הרשנוון לקיים את הגירסה «הר המשחה» ולקשרו עם הר המשחה היה ועם הגבעה שבצפון מזרח העיר — וזאת זה אינו שמייד מה שהר המשחת לא كان מקומו (אלא בדרך הר הזיתים) הלא בכלל המקום שהזיכרו חז"ל «הר המשחה» (ר"ה פ"ב, פרה פ"ג ו', מדות פ"ב ג') וזאת מדובר בהר הזיתים שבמזרחה ירושלים. ולוא הינו חפצים לקיים את הגרסה זו — הינו צרכיים להדוח וلومר שבשביל שהגבעה הזאת מתחברת לצפון הר הזיתים או אולי שגם על גבעה זו גדו ויתים — לפיכך לנו גם אותה בשם הר המשחה ולכנן קראות הלועומים בשם «ביתיזיתא». אבל כבר כתוב הר בעל תבואת הארץ שניכר ונראה שט"ס נפל כאן, והראוי שבהמchodר בתוספת גופה (סנהדרין פ"י) לא נזכר כלל הר המשחה אלא «שני בצעין היו בירושלם», וכן בירושלמי סנהדרין פ"א ה"ג «תנא אבא שאל אומר שני בצעין היו שם».

ב. באור שם «בצעים»:

ולשון בצעים האמור כאן גם לענ"ד אין ביאورو «אגמי מים» (אף שיש מגזרי המפרשים שמדוברים כן) דמלבד מה שלא אמר ביצים אלא בצעים (ומה גם שבשא"ד אמרו «מי ביצים» ולא סתם «בצעים») ומלביד שאין מובן לציון מקומות של קדושה ע"ש בצי מים — אף גם אין המקומות שם מסוגלים למקומות מי ביצים (ואילו היו מקום לדורות הר הזיתים על ידי עין רוגל הי' קצת אפשרות לשם זה, אבל מלבד מה שעדיין נשארו ב') הדיקום הראשונים — כבר אמרנו שאין להעתיק את הבצעים למורה העיר). וגם אני מסכים לאותם המבאים שהוא שם «בצע» כמו «בע"ב בוצע» «בצע פרוסה» שפירשו נבע ונפרש וכן פירש גם «פני משה» על הירושלמי סנהדרין שם, וכמ"ש המתרגם עה"פ «והוא בין אחים יפריא». וזה פ' פtotות אותה פטימ — תרגם התרגם «בצעוין».

ומראש אמרתי שנקרה כך בשבייל שחלק זה חלוק ומופרש בג' דברים :
 א) «בעמק» שהיה מפסיק או בין הבצעות לבין העיר אשר לדרכמה, כמסופר בדברי יוסיפוס (שם במלחמות) וראה גם דברי המהנדס שיק בספרו בית-ישראל מקדש (והעתק מדבריו ב"ירושלם" הכרך חמישי), ב) «בחומרה» מיוחדת, ג) והבעיטה החנני העליונה הייתה מובדלת גם בקדושה, ואפשר שגם שם הראשונה שנטקדשה ע"י זמן (בטרם שנתקדשה) שנקרה על שם כך .

אבל אחריו העיון בוחר אני בbara' חדש לשם זה, עפ"י שתי הקומות שנקדיהם, האחת: כנודע מספר יוסיפוס (שם במלחמות ס"ה רפ"ד הי' ג') חומות לירושלים, וגו' החומות היו בצפון העיר, מפני שהשאר הצדדים היו סוככים עליה העמקים (ובדברי יוסיפוס שם), וד"י הייתה חומה אחת. וכפי שמתאר שם הגעה החומה הראשובגה עד למערב הר הבית (ראה הלאה והמפה) והחומה ה *שָׁבֵן* הגעה עד למצר אנטוניאו והשלישית לא מבוררה שם, ושגנו חורקים שונים לומר שהיא היא חומת העיר שלנו בצפון, ובבר גלה החוקה ריבינזון (עד בשנות תרכ"ז) שהחומה השלישית הייתה הלאה לצפון בדרך קברי מלכי הדיביא, ואני עוד מלפני ארבעים שנה (קודם שנגלה לנוינו שרידי חומה זו) החזקתי בשיטה זו בהחלה במאמרי "ירושלים" אשר באוצר ישראל להרחה ר' י"ד איזונשטיין. כיום כבר נגלה החומה השלישית בירתר שאט בקרבת המקום שציין ריבינזון (אף אממן לא באותו הכוון של הקו הישר שלו) ואנו עתה עוד ספק לדבר זה. ותהי ציבב השאלה א"כ החומה אשר לפניו בצפון העיר — מתי נבנית וע"י מי, וודאי אי אפשר לומר שזו חומה חדשה מسلطאן סולימאן (כמו בדרך העיר) זהה עינוינו רואות שהיא נבנתה על יסודות קדומים בסלע ההר, ומעת ברורו בעיני שחומרה העיר זו הצפונית הייתה בסוד עוד בסוף ימי הבית הראשון והיא היא אשר הוקמה שוב ע"י נחמי' שבנה החומות הראשונות. אלא שבמשך זמן שני נחרטה, אולי בשליל שהיתה הגבעה מיושבה והוא עצמה סטה על הר הבית בצפון (כלשון יוסיפון מלחמות ספר"ה) לפיכך לא שמו לב אז לבצורה של החומה הזאת. [ואין סתירה גם בדברי יוסיפוס (שם ס"ה פ"ד) באמרו שהגבעה נצפון הר הבית בקרבת מצר אנטוניאו היהת פרוזה, כי שם הלאה סוף פ"ה גם אומר שהגבעה זאת חוברה א"כ אל העיר החדשה].

הקדמה שנייה: החומה השלישית מתיחסת בפי רבים לאגריפוס. כנראה בדברי יוסיפוס (מלחמות ס"ב י"א ו'וס"ה ד' ב' ועוד). אבל המעניין מוצא שהיא הייתה עוד בתקופה קדומה לו שתרי חכ"ל אמרו "הכניות עולי גולה". ובכל קשה לומר שתהא הבצעתא (השנוי) רק קרוב לששים שנה קודם חורבן העיר, גם אנו מוצאים זכרון של ש חממות עוד קודם זמנו כמו למשל במצב הורדוס על ירושלים ובכך החומות (ראת קדמוניות י"ד ט"ז). והנראה שעוד בתקופת עולי הגולת התחלו בבניין החומה השלישית ותהי חומה נמוכה לא רחבה או שלא נגמרה בהיקפה, ואגריפס הוא שהחל להרחבתה ולהגביהה והרחיב יסודותיו באופן מואץ מאד באופן שניי, נבצר מיד' אדם לכבות את החומה הוו ומיראתו להקיטר קלודיו הפסיק את מלאכתו, רק לאחרונה בהימים האחרונים של תקופת הבית שקו יהודים על מלאכת החומה הוו והגביהו אותה וגם הם לא השלימו את כל החפן (שם מלחמות ס"ב י"א ו'וס"ה ד' ב'). והמעניין בדברי יוסיפוס במקומות

השונים שמדובר מוחמת אגריפס יוכח לדעת מדבריו שלא אגריפס ה' המתחילה בבניין אותה החומה.

היווצה מזה שהחומה השני (החומה השלישית במפת "גוט" ועוז) היא היא חומת העיר הצפונית שלפנינו אשר לדעתי הייתה בסוף הבית הראשון ובחלות הבית השני, והתו אח"כ הרוסה אם במקצתה או לגמרי, גם החומה השלישית (הרבייעית אשר במפת גוט ועוד והנקראת על שם ריביגנון) הייתה בתוקפה ארוכה מאד נוכחה בהרבה (ולא בהיקף שלם) ואפי' אגריפס שהתחילה בהרחבותה ובבצורה לא בצע את אשר השב. כי על כן משער אני שלפיכך נקראו הלקי העיר ההם בשם "בערים" על שם הרביע "הቤזוע" (הנפרש מן החומה השלמה) בחומרתו "הቤזועה" בלתי הגמורה וראיה להלן.

ג. זמני הביצועים :

בבבלי ובירושמי לא הודיעו לנו אלא שהתחמונה נתחדשה ונתקדשה בזמנן הבית הראשון כשיי' בישראל מלך ואורים ותומים והעלינה נוספה בזמנ בית שני כשלא ה' עוד מלך ואור' — אבל באיזה זמן ועי' מי נוספו לא הודיעו לנו חכו'ל. וממן בנית החומה השלישית והוספת הביצעתה השניי' כבר אמרנו שלא נתברר בודאות. גם הוספת הביצעתה הראשונה יכולנו לומר רק בהשערה ולא בודאות.

ונראה שחזק' המלך הוא אשר בנה את החומה העיר החדש והוסיף וקידש את הרביע של הביצעתה (הראשונה) התחתונה. וזהו באור הקרא (דהי"ב ל"ב ה') «ובין את כל החומה הפרוצת ויעל על המגדלות ולהזח החומה האחרת» — שאין לסמן את «החומה האחרת» אלא רק בצפון העיר, (במפה קו ג'), כי בדروم העיר רק חזק את המלווא עיב דוד' ושם בדروم לא הייתה אלא חומה אחת, ובמוראה העיר ג'ב לא הייתה דרישה חומה אחרת, וחומה שנמצאה ע"י החופרים למוראה הר הבית ובקרבתו (ראה במפה קו ד') אפשר שהיא מתקופת הבית השני, ונתחברה עם החומה החיצונית (השלישית) להביצעתה החדשה. ולבדרי הפרופטוסור דלמן בספריו המבואר את דברי החשמנאים (א) שיווגנן חזק או בנה חומת המורה על יד נחל קדרון בהקימו החומה "הכפולה" (במקומות "כפינטא" כתוב שם) זהה אפשר החומה "הכפולה" מתקופת החשמנאים. ולדעתי יש יותר ליחסה להמשך החומה החיצונית שנבנה מנשה. בדROOM ומזוזה בין החומותיים, ובכן הנראה שחזק' המה הוא אשר בנה את החומה השניי' הצפונית על קו אותה חומת העיר הצפונית אשר לפניו ביום (במפה קו ג'), והוא אשר קדש את הרביע החדש זהה (התחמונה שנתקדשה).

והרב הרשנוון (בחוברת ירושלים כרך י') מקדים את הוספת הביצעתה

لتקופת המלך יהושפט או עוד קודם לו וכדכתיב (דהי"ב ב' ה) "ויעמוד יהושפט בקהל יהודה וירושלם בבית ה' לפני "ה צר החדש" ולדעתו זהי "החצר החדשה", והגם שחקנו" דרשו ע"ז "מאי חדש ארוי" שחדש דברים ואמרתו טובוי אל יכנס במחנה לויי" (פסחים צ"ב ועוד) — מ"מ אומר הרבה הניל שאין המקרא יוצא גם מידי פשטו שהוסיפו חצר חדשה והיא הבצתה. אבל הרבה זהה שאיננו חוץ להוציא את המקרא גם מידי פשטו דוקא הוא מוציא את הקרא מידי פשטו לכנות את רבע העיר בשם "חצר" ובעמו ימושט בבית ה' — קורא לה עמידה לפני הרבע החדש בצפון העיר. ונאמנים ומוכרים הם דברי חכז"ל שהחצר הו היא "עורת הנשים" אשר במקומ המקדש ועמיש' מוס' פסחים צ"ב ויבמות ז' וocabios וاعפ"י שנוי בצעין הן — נראה לענין שלא היה בכל אחד הזמנים אלא בצעיטה (חדתא) אחת : כל זמן שהיתה רק "התהונה שנתקדשה" נקראת בצעיטה (או בית-חדתא) הרבע אשר מן חומת שלמה עד חומת חזקיה, ואחרי שנוספה "העלונה שלא נתקדשה" נתחברה הבצתה הראשונה אל העיר, ונעתק שם בצעיטה (חדתא) להרבע החדש השני. או אולי שאו בהתחסף הרבע החדש נקרא כולם בשם בצעיטה (חדתא) כאשר מורה במקצת לשונו של יוספוס (ס"ה ספ"ה) "שהגבעה החדש" בצפון הה"ב (ולמבחן אנטוניא) חוברה אל העיר. עוד יש לשער, כאשר רמננו לעיל שברראשונה כשנוסף ונתقدس הרבע הראשון הי' שמו רק "בית חדתא" ולאחר שנבצתה החומה נקראת "צעיטה" ותהי או "הגבעה אשר לצפון הר הבית (ולמבחן אנטוניא) פרזה" (שם ה' ד' ב'), וכן כשנוסף הרבע החדש הי' שמו תחילת בית חדתא ואח"כ נקרא (או הוא לבדו או בציירוף הראשונה) — בצעיטה.

פרק ו'

רבעי העיר העתיקה**א. חלוקת רביעי העיר:**

העיר כולה נחלקה בכללה — לשתיים: א) הגבעות המזרחיות, ב) והגבועות המערביות, והעמק (טרופוין) מפסיק ביניהן. ובפרטות חלוקה לחמשה רביעים: במזרחהית דרוםית: גבעת העפל, היא העיר התחתונה. לצפונה — הר הבית, לצפון ה"ב — הצעטה. במערבית דרוםית: הר ציון עיר דוד (לפי המסורה), לצפונו — הגבעה הצפונית.

וישטיפוס בספריו המלחמות (ה' ד' א') מספר לנו בזוז הלשון: העיר (ירושלים) נבנה על שתי גבעות צופות (זו מול זו) ועמק מפריד ביניהן, האחת אשר נמצאה עלי' העיר העליונה היא גבולה הרבה מהותה וגום ישירה ממנה בארכיה, על חסנה נקראת הגבעה הזאת בשם «מצודת דוד המלך» ובימינו נקראת בשם השוק העליון, הגבעה השנייה היא הנקראה בשם חקרה (אקריא) אשר עמדה עלי' העיר התחתונה, עכ"ל.

בהרבה מספרות חוקרי זמננו חלוקה העיר העתיקה לאربעת רביעים באופן כזה: א) הר המערבי, מקום עיר העליונה (הר ציון לפי המסורה). ב) כנגדו הר העפל, מקום העיר התחתונה, ולצפונו הר הבית. ג) לצפון-הדריבית — הצעטה. ד) למערבית דרוםית הר הבית — רבע האקריא (חקרה).

ב. אקריא — חקרה:

אין אני יודע כיצד נפלה טעות כזו בספרות הרבה כזו לקבוע את מקום רביע «אקריא» הצפונית מערבית ירושלים אף שבמקור בספריו יוסטיפוס נזכרה כמה פעמים אקריא בעיר התחתונה (מלחמות א' י' ד' ה' א' ו' ר' ג' ועוד). ומהתימה שגם הרב ר' יהוסף שווארץ בתבואת הארץ מסמן את אקריא בצפונית מערבית העיר (ונגדר אחריו גם החכם לונץ בספריו) — וambil זאת בשם היוסטיפון, אף שהיוסטיפון אומר מפורש אחרת מדבריו.

אכן במגילת תענית פ"ב איתא (כאשר הבנו לעיל ספ"ד) «בעשרין ותלתא כי נפקו בני קרא מירושלים הוא דכתיב וילכוד דוד את מצודת ציון היא עיר דוד זה הוא מקום הקראים (האקרים או החוקרים) עכשו — שהיו מצירפים לבני ירושלם וכו'». א"כ אקריא = חקרה — זהה מצודת ציון. ובמו שתרגם המתרגם

על מצודת ציון «חקרה דציוון». ובכ"פ העורך ערך חקרה ועי"ש ערך אקרא. וכיוצא אפשר להתאים את דברי יוסיפוס האומר שציון עיר דוד הייתה בהר המערבי ושחקרא היה בעיר התחטובה — עם הדברים במגלת תענית שакרא היא מזודה ציון ? ואם רצוננו לקיים את דברי יוסיפוס שלא יהיו נסתורים מדברי חכ"ל¹⁾

עלינו להציג כאן פנים חדשות לאקרא שלנו ולשמו ולמקומו : המבצר עמד כנראה במורה הר ציון — במערב הופל, באופן שהגין בעמדתו על הר ציון שבמערבה שם היו הדרכים והמעלות היורדות מעיר דוד מורה, ובשביל המבצר זהה שעמד במערב הופל הייתה נקראת כל הגבעה כלה בזמן בית ראשון בשם «עפל» (שגם שם זה באورو בוצר וגהות כדכתייב «עפל ובחן», ישע"י ל'ב י"ד) ובזמן בית שני בלשון ארמית «חקרה». ומפני שהגין על הר המערבי הר ציון — לפיכך נקרא גם בשם מצודה ציון ובשם «חקרה דציוון» (ואחרי שהוא צריים לרדת מהר ציון אל המצודה כי על כן כתיב וישמע דוד וירד אל המצודה — ש"ב ה'). ואפשר שבשביל שישבו שם הקראיים בכנען במגלת תענית — הוסיפו להגבעה אחורי עצה ממש הקראיים גם שם א' קרא.

עוד יש לומר : שהקראי-דציוון לחוד, וחקרא-הופל לחוד. בחקרה דציוון שם ישבו בסוף תקופה בית שני הקראיים מצרי ומצקי עם ישראל, אם גם היא נקראה אקרא דציוון הייתה זאת כדי להזכיר את ההצלחה מהתקראים. אבל האקרא אשר בגבעת הופל העיר התחתונה — באור שמה הוא כמו ביאור

1) במקום שסתורים לדברי יוסיפוס לדברי חכ"ל — אף אישיות חשובה כיווסף בן מתthy הכהן «יוסיפוס פולווס» שהי אדם גדול וחשוב בדורו, ואף במקום שהוא מעיד מה שהיה נקרא בימיו — אין דבריו נלים נגד דברו אחד מדברי חכ"ל בדבריהם מקוריים ומקובלים ומדוודים ושקלים בכל מלאה ומלה. וגם מגילת תענית אעפי' שהיתה גנזה בזמן רב (הלוות גדולות הל' סופרים, ועוד) והיתה נקראת גם מגילת סתרים ואעפי' שבטלה מגילת תענית (ר' בטל הדינים חז' משל חנוכה ופורט — ר'ה י"ט); ולפיכך לא קבועה בש"ס בתוור מסכתא — מ"ל לא נמסר כלום מחשיבותה והיא ככל דברי חכ"ל לכל פרטיו. היא נתחברה מאות התנאים הראשונים מזמן הבית (חנני בן חזקיה בן גוריון) וסייעו (שבת י"ג), אח"כ הוסיף בה ר' א' בנו של ר' חנני הניל וסייעו (סוף מגילת תענית), והם מגוזלי בש' ובס' (בג"ג שם), והוסיף בה גם תנאים שאחר חורבן הבית (כבר מוכחת ר'ה י"ט) והבאיה רבי במשנה (תענית ט"ו), וכך היא נוסדרה אח"כ ע"י רבי מסדר המשניות (כדומוכח מתוס' ר'ה י"ט. ד"ה תא). והוא לומדים בה ביחסו ותמי שגורה כי בפי הולמים וה תלמידים עד שאיל ר' יעקב בא' לאבוי בנו מגילה תענית דכתובה ומנתה מהו לאורי' באטרא דרב' כי (עירובין ס'ב) : וכי שם הרא"ש לאשמע'י אפי' בהני שה תלמיד יודיע בודאי שאינו טועה אסור להורות בפניו רבוי, כי היהת כתובה עוד בטרם כתבו תורה שבבב'. ותוכ"ל דיקו בה דיקוק לשונה כבעל משנת וכדאיתא בתענית (י"ח). «והתニア רבג'א ומה תלמוד לומר (במשנה שבמגילת תענית) בהן תורה וימני' ולמור מאכוף לשון — הילכה מיחודה.

“אקררא” בכל שאר דוכתי שמובנו “הסמוֹך לעיר המבצר” והנקרה ג’כ ע”ש העיר המבוֹצֶרֶת אלא בתוספת שם “אקררא” (ראה לעיל ספ”ד), כגון “אקררא דסליקוֹס” שתורתית מקומות הם: “סליקוֹס” ו-“אקררא דסליקוֹס” כדאמרו חז”ל במכות (י’). תרתי קדש הם אר”א כגון סליקוֹס ואקררא דסליקוֹס, ופירש”י סליקוֹס עיר מבצר ויש כפר סמוֹך הנקרה אקררא דסליקוֹס כרך קדש העיר מבצרכו. ועד”ז “אקררא הדגרוניא” (ב”ב ע”ג) שהגרונית לחוד (תענית כ”ד) ואקררא שלה בסמוֹך לה. ועד”ז “אקררא דשנאותא” (ב”מ ע”ג: ומוק’ י’); ו-“אקררא דתולבנקי” (קדושים ע”א); ו-“אקררא דאגמא” (סנהדרין ל’ח): שם שם — אקררא לחוד וגמא לחוד (ב”מ פ”ז). והן סמוכות זו לזו.

[וגם מצינו שהאקררא הסמוכה לעיר המבצר היא נמוכה מהעיר עצמה (כמו אקררא שלן) כגון אקררא דאגמא שהיתה נמוכה ביתה, ע”ש [בסנהדרין]. ועיפוי נקראת גבעת העפל “אקררא דציוֹן” מלומר האקררא הסמוכה (והנמוכה) לעיר ציון המבוֹצֶרֶת. ומה שהתנה במלגת תענית מפרש “הוא דכתיב וילכוד דוד את מצודת ציון היא עיר דוד” ר”ל האקררא הסמוכה לעיר מצודת דוד המבוֹצֶרֶת.

ג. ה פרבר :

במפות רבות כמו של “מענקא” “קאספירא” “טאבלער” “פורדרער” “גוט” ו-“דאלאן” — נקרא חלק העיר במערבית צפונית להה”ב (ברובן: מצפון החומה הראשונה, משער הפינה, עד לטוף מבצר אנטוניה) — בשם “פרבר”. כנראה因为他 זאת מהאמור בדהייא (כ”ז י”ח) “לפרבר למערב וגוו”. אבל שם מדובר משומרי המקדש בפנים הה”ב, וכамור בכפ”פ פ”ו (חוצצת לונץ דף פ”ח) שהוא אחד השערים משערי העוזרת. ולנכון העיר ההה”ח רימ”פ זיל שם בסוף הפרק (חוצצת לונץ) שדברי הcpf”פ הם כמי’ שמונה שערים היו לעוזרה תמיד כ”ז). ומפורש אמרו כן חצ’ל (שם תמיד וובהים נ”ה): שאין שם פרבר של העיר אלא שהיא מלה היחס לעמדות המקומם “כלפי בר” מפני שהמשמר עומד בחוץ.

והרביע ההוא לא היי פרבר הסמוֹך לעיר אלא היי תוך החומה המקודשת. אם כי אכןם היי פרברים גם לעיר ירושלים, כדאמרו זיל (גיטין ח’): “הكونה שדה בסוריה בקונה בפרוארי ירושלים” והם היו חוץ לחומה, סביב העיר, כמו כיום.

יש לשער שהתרשים של “פרבר” מצפון לשער הפינה (שער יפו) והלאה — הוא מקור נוצרני כדי לאמת את הקבר הנוצרי במקומו, באופן שאיננו תוך העיר המקודשת שבודאי לא היו מרים לקברו תוך העיר “שאן עושין בה קברות חוץ מקברי מלכי בית דוד” כאמור בתוספתא. ונגררו אחר תרשימים זה

גם חוקרים יהודים כמו ד"ר צמחיוני בהמלפה שלו בספר מלחמות ס"ה פ"ד (בהתמצאה שלו) וה"ה זבטינסקי וד"ר פולדמן באטלס שלהם (תוצאת חברת הספר לנדון רפואי) ועוד.

ד. רביע הר הבית :

הר הבית הוא כיום — גדול יותר מכפי מדרתו: הר הבית היי כנודע ת"ק על ת"ק אמה. וכיוון הנה בנוגע לרוחבו ממורה למערב הואאמין בקרוב, אבל מדרום לצפון ארוך הוא יותר בעודף של 300 אמה (בפרוטות נדרש ע"ז אי"ה בראש ח"ד שם מקומו). והכל תולמים הסבה מפני שմבצר אנטוניה נכנס בהה"ב. אבל ג"ז לא מיישבת את הדעת: א) מבצר אנטוניה הלא היי כאמור בספר המלחמות (ס"ה פ"ה ח') בקרן הפינה צפונית מערבית ואיך נתגדל על פני כל רוחבו ממורה למערב, ב) גם ממורה למערב (באורך 500 אמה מדרום לצפון) אין המדה שות. ג) וכן נודע הכל שואלים וזרושים על "האבן השתייה" שהיא רחוקה מדרום בקרוב ל-100 אמה עודף, ואלה שהミחים אותה למקום המובה מכובדים

את הקושיא יותר (כאשר נדרש בדבר בפרוטות אי"ה שם בח"ד).

ובחרתי בשיטת שיק (ראה אטלס ד"ר קרל ציממערמן מפה 16) שגט בדרום בלע "היכל שלמה" שיעור מסויים מן הה"ב ממורה לмерה. אלא שהמדה ברוחב (דרומ-צפון) אינה מכוון שם. להשערתי היי היכל שלמה בדרום הה"ב לרוחב צפון § 72 אמה.

ובצפון הה"ב הייתה "הבירת" ברוחב צפון יותר מ-200 אמה, ובארכה ממורה לмерה על פני כל הה"ב 500 אמה. מתי וע"י מי נוספה הבירה לא מצאנו בשום מקום. נזכרת היא כמה פעמים במשנה ובגמ' (פרה ג' א, יומא ב', זבחים ק"ד ועוד) ויוסיפון מזכירה כמה פעמים בשם בירה או בארים, והוא יוסיפוס אף שמייחס את מבצר אנטוניה להבירה ואומר שהמבצר נבנה ע"י המלך הורדוס מפורש גם הוא שהבירה הייתה כבר ונקראה לפניו "בירה" או "באריס" וזה ב' קבלת את שמה החדש "אנטוניא" לכבוד המושל אנטוניה (ראה מלוחמות ס"א פ"ג ג' ושם פ"ה ד' ומקומות עוד) וראיתי רבים נובכים בעניין הבירה ואנטוניא.

ואחרי התבונני בדברי יוסיפוס מלחמות (ס"א פכ"א א') ששם אומר: "בשנת ט"ו להורדים חדש את בנין היכל ה' ורחיב את החצר מסביב לו פי שניים ובסנה עליי חומה... והמצודה אשר עליו מצפון כי את האולמים יסדו ובני ידי הורדוס מהחדש את המצודה הרחיב... וקרא לה בשם אנטוניא לכבוד אנטוניאוס" — מצאתי את הפתרון: הוא הרחיב את חצר הה"ב ע"ז שחבר להה"ב את הבירה בצפון ואת היכל שלמה בדרום והם היו ע"פ כל אורך הה"ב ממורה

למערב (והלשון "פי שנים" לשון גומא). וההוספה הוו לא נתקדשה כי "לא געשה בכל אלו" כאמור בשבועות רפ"ב. והמצוודה שהיתה בקרן הפינה של הבירה הרחيبة ובנאה מתחדש ויגדליה. וביחסו את מבאר אנטוניא להבירה — איננו ר"ל שכל הבירה היא המצוודה. ועפ"ז רשמתי את התרשימים שלי בהמפה.

פרק ז'

התגליות מחומת העיר

א. בדרכם העיר:

א) התגלית היותר חשובה לנו ולענינו היא מה שגלה חברת חקירת ארץ-פלשת" בלבנון Palestine Exploration Fond בשנות תרנ"ד-תרנ"ז (ראה המפה קו ד'). בחפירות החן נגלה חלק החומה העתיקה חלק הדרומי של העיר: שעהה ברגלי הר ציון למטה בשפועו, וסבבה את כל הר ציון (ה נמצא כיום חוץ לעיר) וחברה את הר ציון (העיר העילונה) עם גבעת העפל (העיר התחthonה): במערבית דרוםית במקום בה"ס גובעת שם מצאו מגדל פינה (וביה"ס והוא עומד על אחד מיסודותיו). לדרום למטה, הלאה במקצת, מצאו שרידי חומה המקיפה והולכת למורה בשפולי החר עד לקברות סאמובסקי. שם לא חפרו בשלב הקברות ויחפרו בעבר השני של הקברות וממצאו שוב עקבות אותה החומה הנזכרת באותה התוכנה וمتכונתה. וימצאו גם שרידי מגדלים ושדרים משני שעריו העיר, א' בדרומית מערבית ואחד בדרומית מזרחית. בקרנו דרוםית מזרחית מושתובבת והולכת החומה באכסון דרך עומק הטרופוף.

וחפירות בשנות התרע"ד ע"י מר וויל (במלאות הארון ראטשילד) בגבעת העפל, ושהתחלו להתמשך בשנות התרפ"ט ע"י ד"ר סוקניק במלאות האוניברסיטה — הוסיפו לגלוות את חלקה היקף החומה בקרנו מזרחית. תגלית זו הוכיחה לד"ר בליס ולמשיכי החפירות אחריו — שהחומה הזאת לא נבנתה ע"י בונה אחד ובתקופה אחת אלא ע"י בונים שונים ובזמנים שונים. כי חלקים רבים מהנדבכים שנמצאו במעמקי האדמה לא רק שאינם משתווים בסוגם הבניין אלא שכמה מקומות גם גוטים הנדבכים וויצאים מקו הבניין, יש שנכנסים לצפון ויש שיוצאים לדרום. גם שרידי השערם שמצא בליס נבנו ותוקנו בזמנים שונים [ראו בספר Excavations of Jerusalem 1894-97 מאת החוקרים בליס וריך. ודבר מזה גם מהנדס שיק בטפרו. ודברים קצריים

הובאו בלוח ארכיאולוגי להחכם לנץ תרנ"ז 16, ותרנ"ח 131].

ב) וחפירות של מר וויל בשנות התרע"ד ושל ד"ר סוקניק בשנות התרפ"ט — הוסיפו לגלוות שרידי חומה יותר עתיקה אשר כנראה לחורי ומננו סבבה רק את העפל. ומיחסים אותה לחומת היבוס. גם החוקרים הקודמים ציינו חומת היבוס מסביב להעפל ואין לדבר עכ"ז בבטחה.

ג) גם ההפירות הקודמות של ד"ר בליס הראו במקצת שהי' במורוח שתיה החומות, אחת למורוח הדר ציון (כמו חומה פנימית) ואחת למורוח העפל בנחל קדרון (כמו חומה החזונה), מובא בקצרה שם בלוח ארץ-ישראל התרכ"ח 131. ולמי ליהם ראשית יסוד חומת בליס — דברנו לעיל פ"ד וلهלן פ"ט.

ב. בפנים לשער יפו:

ע"י החברה הניל' "חברת חקרת ארכ' פלשת" נגלו בפנים משער יפו מורוח גדול דוד, בחלוקת השיכחה למסיון — שרידים שאפשר לחשבם לחומת עיר ולשרידי מגדלים : מול הכניסה לרחוב "הברתק-הרחב" (הוא רחוב המוביל לקבר הניצרי) ישנן מדרגות מוליכות לטיילת החזרות המסיון, המדרגות הללו מראות שכל הבחטים בחלוקת הימין במחלת רחוב דוד — מתרוממים כמו על גבעה קטנה, מפני שהם בנויים על שרידי בניינים עתיקים הנמצאים במעמקי האדמה.

על השרידים האלה בסתו החוקרים את מקום החומה היישנה של שלמה והחליטו שם בקרבת השרידים (או למערבם) הי' "שער הגינת" או "שער הפינה" אשר ממנו נמשכה החומה (הצפונית) היישנה — מורוחה עד למערב הר הבית. וזה הייתה לדעתם "החומה הראשונה" הנזכרת ע"י יוסף פליוס בספריו מלוחמות (ה' ד' ב') באמרו שם: "ראשית החומה הזאת הייתה ברוח צפון על יד המגדל הנקרא היפיקוס ומשם השתרעה לעבר לשכת גוית (לא זו לשכת הגונית שהיתה חז'י' בקדש בעוזרה) ומשם נגעה בבניין המועצה וכملת בקרבת אולם המערב אשר לבית המקדש".

אמנם א"א לומר בודאות שזו הייתה החומה לעיר. הפירות משלימות לא נעשו וקשה לעשותו, ולא נתרבר עדיין מהותם של הבניינים העתיקים האלה שנמצאו למטה באדמה. אלא מפני שהשרידים נראים כשרידי מגדלים ומתחבנים יש שדומות לאבני חומת העיר — סמכו עצם החוקרים על דברי יוסף הנראים כאותרים שבקרבת מקום זה הייתה החומה הראשונה. וכך החלו כל החוקרים החדשים למסן את החומה הראשונהפה במקומות זה. וברוב המפות של החומה העתיקה שנדפסו בעשרות שנים הללו מסומנה כאן החומה הראשונה. ויש שנתנו לה גם שם וקרו לה "החומה הרחבה" (?). וד"ר מאיר מנהל מחלקת העתיקות הודיע לי שעלה אודוט תגלית השרידים האלה מסופר ברוחבה בעיתון Quarterly statements ע' 298 וכן, 1906.

ג. בצפון הר הבית ואנטוניא:

כל המפות של גוט וחבריו — מראים חומה צפונית שני' בצפון הר הבית

על יד מקום מבצר אנטוניה. כי נגלו במערבית צפונית העיר חלקו חומה עתיקה מלבילים לקו זה, כמו"כ נגלו במורחת צפונית העיר שרידים שאפשר להקבילם לקו זה, עם כל זה לדברת ד"ר סוקנית וחכמים עוד — גם כל הקו הוא איננו עוד עתה אלא השערה, ויש אפשרות להתגלות פנים שונים לקו החומה הזה.

ד. חומת הצפון של פנינו:

כל חומת העיר של פנינו הלא כנודע נבנתה כללה — זולת חלק במערב העיר עם המגדלים העתיקים שהשתארם לפלייטה טיטוס המחריב — ע"י סולטן סולימאן, לפני יותר מארבע מאות שנה. בכללו גם חומת הצפון היא בנין סולימאן⁽¹⁾. אלא שיסודות חומת הצפון מראים שם הייתה חומה עתיקה יומין אף גם נמצאים בחומת הצפון (כמו ליד שער שכם ולמערבו ולמורדו) חלקים עתיקים שהם באין כל ספק מתוקפה קדומה מאד.

ולדעתני אני — מה במקום זה עמדה חומה מתוקפת הבית הראשון זמן חזקיי ובמשיל. ולא ידעת לי פ่อย' לפטור את דברי סופרנו הגדול יוסף פלאויאס במלחמות המספר שש לש חומות היו בצפון, אחרי שהחומה השלישית כבר נמצאה הלאה בצפון — אם נסכים שגם פה הייתה חומה הרי היו בצפון ארבע חומות לא שלש.

ופניתי בשאלת זו לששת חוקרי ישראל הנמצאים אתנו פה בירושלים ת"ז, המומחים והעסקים במקצוע זה, ה"ה: הרב פרופיסור שמואל קלין מורה לחקירת הארץ, וד"ר ל. א. מאיר מנהל מחלקה העתיקות המשאלתית, וד"ר א. סוקניק מורה לעתיקות ארץ-ישראל. ושלשותם השיבו לי שעוד היום לא נתברר עניין זה להחוקרים, ויתכן שהחומה הראשונה איננה זו המסומנה בהמפות המדוברת לעיל אות ב'. וד"ר מאיר וד"ר סוקnick תוו את דעתם הם כי פה במקום חומת העיר שלנו הייתה חומה עיר רומית אחר חורבן הבית. ואני בשילוי אני עמד כי פה הייתה חומה חזקיי וחומת נחמי' ויש לשער שבסוף בית שני נבצתה ונחרסה חומה זו, כאשר אמרתי השערתי לעיל פ"ד וכמ"ש لكمן פ"ט.

ה. החומה השלישית המוחסת לאגריפס:

באטלים של סמיט ועוד מסמגה חומה מסופקה בשם "חומה ריבינזון" מפני ריבינזון וחבריו גילו (בשנת 1838 ג. א.) שרידי חומה במערבית צפונית העיר, ושיער ריבינזון שזו חומה השלישית. ואלה החקרים שנמצאו בוגראה גם הם

⁽¹⁾ סולטן סולימאן רג' — שכח (1494 — 1566). מלך משנת ר'פ. שנת בניית החומה רפ"ז כפי שנמצא חרות על שתי אבני בא' משעריה העיר ובברכת סולטאן בכתב ערבי "בלימן אבן אלים שנת 943 להאג'ירא" היא שנת ה רפ"ז — ג. א.

באותה המבויכה שהערתי עלי' לעיל סע' ד', לא ידעו לסמן את החומה השלישית של יוסףוס אם במקומות החומה שלנו, או בכו של ריבינזון, וציינו את שתיהן בתור ספיקות.

אכן בשנות הטרפ"ח כבר נקבע בלי ספק שהחומה השלישית הייתה בקרבתה הקו של חומת ריבינזון (במפה שלטו: קו ה'), כי נתגלה אותה החומה ביתר שאת ובאזור גדול בהנהגת ד"ר מאיר ואחריו ד"ר סוקניק. ואלו הרשות או הממשלה המנדטורית להמשיך בתגלית החומה הללו הי' אפשר כבר לסמן את כל הקו במלואו, אבל מסבב מה נפסק הרשyon לחפירות הללו ואת אשר נגלה כosa שוב בעפר ע"י הממשלה.

עפ"י החפירות הללו נקבע שאף אמנם ברור הוא שהחומה השלישית עמדה בקרבת הקו שסמן ריבינזון — אין הקו שלו מדויק לගמרי: החומה לא הולכת בכו ישר כמו החומה הצפונית שלנו אלא שהלכה כנראה באלבסון מזרחה צפונית אל מערבית דרוםית. ואפריוין גמטי לשני חכמי היהודים האלה שלא חסכו טרחתם להורות לי את אשר כבר נמצא ואת אשר אפשר לשער על אותו הקו: ד"ר מאיר הואיל לסמן לי את הקו שכבר מצא (הוא החלק הממוסמן במפה שלנו בחומה האחורה בכו עב), וד"ר סוקניק הואיל לסמן לי את אשר משער בה שערת שטן שטרם נמצא. ועל סמךஇזה שריד שמצא באלכסון החותך בכו החומה חוץ את החלק שטרם נמצא. ועל סמךஇזה שריד שמצא באלכסון החותך בכו החומה שלנו. ובמפה שלנו תמצאו מלבד הקו הישר של השערת ריבינזון עוד שני קווים באלבסון, ואלבסון הראשון (הפניימי יותר) הוא של השערת ד"ר סוקニック. ובנוגע למי ליחס את החומה הוא דברנו לעיל פ"ד ב' והלאה פ"ט.

ו. במערב העיר:

במערב אין לנו עוד תגלית מבארת את גבול החומה העתיקה. והקו שסמן ריבינזון ועוד — הנמשך מקו החומה השלישית עד לשער הפינה (שער יפו) — הוא בקרוב ובערך. שלפי ההשערה נמשך הקו מצפון למערב באלבסון עד לאמצע מגשר הרוסים ומשם נסב למערבית דרוםית ולעמק הנקרה «ג'ורת-יאל-ענב» (מערבית דרוםית לשער יפו) ומשם למערבית דרוםית הר ציון (ראה המפה). כך הוא לע"ע בהשערה.

ז. מזרח העיר:

لمורה הר הבית תלאה כששה עשר מטר — נמצאו בקרבת שער הוהב («שער רחמים») ואשר על שער זה ושמו ידובר א"יה בח"ד) שרידי חומה ישנה שהקיפה את העיר ואת חומת הר הבית היהודי. (ראה ספר בית-ישראל-מקדש מאת ד"ר שיק גdash פ"ה 1887, וראה חוברת ירושלים כרך ה' וו'ו). וראה להלן פ"ט דה.

פרק ח'.

כמה פעמים נבנו חומות ירושלים

חומות ירושלים חלו בה שינויים רבים ע"י בוני ומחריבי ומקימי השנים, בומנים ובתקופות שונות ורבות. ומלבד הכנס כאו בפרקี้ דברי הימים שלהם, ולא נמנה את השינויים החלקיים מכש שלא נביא כאן הכוונים מיד ליד וירושות לדרשות. נספר רק את מספר השינויים העיקריים של החומה, גם מה נחשבים ללא פחות מעשרים פעם:

- (א) בונה חומה בראשונה ידענו מתקופה קדומה (1558 שנה לבה"ע) את שם בן נח כmobaa לעיל פ"א א'.
- (ב) בתקופה מאוחרת קרוב לאלף שנה, הקיפה ובוצרה "היבוס" מצאצאי אבימלך מלך פלשתים (שנת 2473 לבריהה) — לעיל שם.
- (ג) דוד המ"ה אחורי לבשו את העיר — חבר את העיר העליונה אל העיר התחתונה (2892), כmobaa לעיל פ"א ה' וספ"ג בשם מדרש תדשא.
- (ד) שלמה המ"ה גמר את ההיקף באופן שלם והגבוי' והרחיב את החומה, ויכניס גם הר בית ה' בתוך העיר, ובוצר את העיר במגדלי' מבצרי' והיכלי' (2935).
- במשך קרוב לשלש מאות שנה לא נעשו שינויים ערכין בחומה, זולט שינויים מקומיים ובנינים פנימיים: כמו בימי אמצ' שפרץ יואש מלך ישראל פרץ בחומה ירושלים (הצפונית) משער אפרים עד שער הפינה ארבע מאות אמה (מ"ב י"ד ודיה"ב כ"ה), וועזוי' בנה מגדלים (על יד הפרץ) על יד שער הפינה שם דיה"ב כ"ז), ויותם בנה את שער בית העליון ובחומת העפל בנה לרוב (שם כ"ז).

- (ה) חזקי' המ"ה בנה והוסיף חומה חדשה (3213), כדכתיב (דיה"ב ל"ב ה') "ויבן את כל החומה הפרוצה (אשר פרץ יואש מלך ישראל) ויעל על המגדלים ולחוצה החומה האחורה", ולדעתנו "החומה האחורה" זהוי חומה חדשה בצפון העיר, היא החומה השנייה לחומה (ראאה לעיל פ"ה ג' ולהלן פ"ט ג').
- (ו) מנשה בנה (3251) חומה חיצונה לעיר דוד מערבה לגחון בנחל (דיה"ב ל"ג, ראה לעיל פ"ד ולהלן פ"ט ד').

- (ז) חרובן הבית והעיר ע"י נבוכודנזר שר צבא נבוכודנזר מלך בבל (3338) "וישרוף את בית ה' ואת כל בתיה ירושלים ואת חומת ירושלים סבב נחוץ כל חיל כשדים" (מ"ב כ"ה ט"י ודיה"ב לו י"ט). וברשווון כורש מלך פרס התחילה בבניין

הבית והעיר אחרי שבעים שנה לחורבן. ונמשכה המלאכה ונשבטה ע"י צרי ישראל, והשלמה בנית החומה ע"י נחמי (3437?) במספר השנים יש קצת חלוקה, ראה דברי יוסיפוס בקדמוניות א' א' ו' וראה דברי תוש' ר'ה ג': ד"ה שנית, ולפי מ"ש בחשمونאים (הכתוב לועזית א' א') בוצר אח"כ שמעון הצדיק כה"ג משרי כנה"ג — את חומת ירושלים.

(ח) בימי טלמאeos (תלמי) השני מלך מצרים פרצו פרצות בחומת ירושלים (3460?). ואנטיווכוס האדול נתן רשות להקים את הריסות החומה (3559, עי' קדמוניות ס"ב פ"ג).

(ט) אנטיווכוס השלישי הוא אנטיווכוס עפיפינוס הרשע והצורך שעשה שמות רבות — הרס ונתץ לגמרי את חומת ירושלים (3616), חשמוןאים א' א' ל"ג וקדמוניות שם פ"ה). ויהודה המכבי (3622) בנה והקים שוב חומות בצרות סביר לירושלים, ומגדלים בגובהם סביר למתקדש, (חשמוןאים א' ד' וקדמוניות שם ספ"ז). ואחיו יונתן המכבי (3628) הוסיף לחזק את בדק החומות ולהגביה קומתו (קדמוניות ס"ג פ"ה). ויקיף גם את הר ציון חומת אבני גזית לחזקו (חשמוןאים א' י' י"י"א).

(י) והוסיף אח"כ יונתן המכבי "لتacen גם את פרצי החומה היישנה ושם כפינטא אשר התרועעה מקדם לנחל" (חשמוןאים א' י"ב ל"ח), וראה לעיל פ"ה ג' ולקמן פ"ט ה"ו). ואחריו אחיו הנודע שמעון המכבי חזק ובוצר גם הוא את חומת ירושלים סביר (שם א' י"ג ט').

ושמעון זה הרס את המצודה, שעד מה כנראה בדורותיה מערבית הר הבית, והשיתה לפוקה ולמכשול ימים רבים ע"ז שנתבצרו בה צרי ישראל להצער לישראל ולמקדש, ואת הגבעה, אשר עלי' (או על ידה) עמדה המצודה — השפיל שמעון שתהא נמוכה ממקום המקדש. ואו הקים (או הרחיב והגדיל) את המבצר בצד צפון הר הבית ויקרא לו מבצר בריס (ואשר י"א שהוא "הבריה") והוא הוא המבצר הנודע אח"כ בשם "אנטונייא" כשםוק חדש ע"י הורדוס והסביר את שמו למבצר אנטונייא (קדמוניות הלועזי י"ג ו' ועוד). והקים שמעון חומת הה"ב על יד המבצר ויהי מאו המבצר הות למצודה עיקרית (חשמוןאים א' י"ג ג"ה, ועוד).

(יא) ושמעון כה"ג זה הוסיף גם לבניין החומה החדשה בצפון העיר, (קדמוניות א' י"ג י').

(יב) בעת מלחמת האחים הורקנוס ואריסטופולוס لقد פומפיאו שר צבא רומי את ירושלים (3698?) ויפורץ בחומתה פרצחים רבים (שם ס"ד פ"ד), והורקנוס השלישי החל לבנות את בדק החומה ולא גמר. ובימי אנטיפטר ב"כ يولוס קיסר

רומא — גמר הורקנו את בניית חומות ירושלים הפרוצות (3712 ?), שם פ"ה וח' וט', וס' י', י', ח', וויסיפון פמ"ד).

הורדוס הגדיל אם כי בונה לרוב והוסיף את בניית היכל המקדש ובינוי הח'ב ובניין המצודה של אנטוניה ובית המלכות ועוד (מלבד מה שבסנה הרבה בעירות אחרות) ובין מערב החומה הישנה של ירושלים שלשה מגדלים ענקיים "היפיקוס" ("פצאל" "מירמוס") (ספר מלוחמות א' כ"א ט' וס"ה ד' ג' ועוד) — לא מצינו שבסנה או שנה גם בחומת ירושלים¹.

יג) אגריפס התחל לחרטיב את החומה הצפונית האחורונה והתחל לבצרה בבעור חוך מאד, באופן שאמ' הי' גומר את מעשיו לא היה החומה נלכדת בשו"א (מלחמות ב' י"א ו' ועוד, וקדמוניות י"ט ז'. וראה דברינו לעיל פ"ה ב' ולהלן פ"ט ט').

יד) חורבן בית שני וחורבן העיר ירושלים טוב"א ע"י טיטוס (3828). הרומים עשו את העיר הק' לשמה וירטו כל החומות והשאירו רק ג' המגדלים (פצאל היפיקוס ומירמוס) וחלק קטן מהחומה המערב על יד המגדלים (מלחמות פ"ז א' ו' ועוד). כשביעים שנה אח"כ בנה אנדרינוס קיסר הצורר את ירושלים וישנה את שמה בשם "אליא אפיטולינה". ולפי מה שכתו סופרי דברי הימים (נזכר גם בתבואה פ"ז) לא הקים חומות עלי מוקמת הראשון אלא קירה בצד מערבית צפונית וגמ' בדרום.

טו) קיסר ואלינטינוס החל לבנות גם הוא בחומת ירושלים ונפסקה הבני' בתחלתה (4140).

טו) הקסרית אדוקיא בנתה ועשתה גם היא שינויים בחומה בערך שנת 4215.

יז) כווריא מלך פרס החרב חומותיו במקצת (4374), מלך צלאח-אל-דין החרב חומותיו יותר (4947). ובעשר שנים אח"כ צוה שוב לבנות חומות חדשות וחזקות.

יח) סולטאן איל-מוואדע מלך دمشق תור לחביבן ולהרטן (4979) וכעשרה שנים אח"כ כאשר באה העיר שוב לרשות הפראנקים בנה פרידריך שוב את החומות.

יט) במספר שנים מועטות אח"כ נהרסו ונבנו ושוב נהרסו ע"י מוסלמים ונוצרם.

כ) סולטאן סלימאן הגדיל בן סלים — הוא אשר בנה חומות ירושלים סביר (5287) אחורי שהיתה חרבה קרוב למאותים ושמונים שנה. וזהי החומה סביר העיר אשר עד היום הזה, במשר הזמן חלו בה רק שינויים חלקיים קטנים. (ראה לעיל פ"ז ד' — ג. א.).

(1) שמות המגדלים : 1) היפיקוס לוכר יידיו. 2) פצאל לוכר אחיו. 3) מידמוס (מרם) לוכר אשטו מרום (מלחמות ס'ב י"ז ח', ס"ה ד' ג') — ג. א.

פרק ט'.

באיזה מקומות בנו את החומה כל הבונים השונים?

זהי השאלה היותר קשה. על רבים מבוני החומה אין בידינו להגדיר מואמה, ועל רבים נזכר רק בהשערה. אבל עכ"ז אפשר לנו לשפוט בקרוב על קו החומות מזמן הבית הראשון — אלו שנתקדו:

א. חומת הייבוס:

כבר כתבנו השערתנו (לעיל פ"א ד') מהמקראות וכו' — שער הייבוס הייתה בגבעת העפל, הצד המזרחי מחלק שבט יהודה. גם החופרים החוקרים משעריהם נכה (ראה לעיל פ"ז א-ב'). והחומה סבבה את העפל למערבו דרוםיו ומוזרחו, ולצפונו יש משערים שניים פתחו לאחר המורדי שהי' או מגרש פרוז עד סוף ימי דוד, כי שמש המגרש בתור גורן לארכונה הייבוסי. אבל כבר הוכחנו (לעיל פ"א ועד) שירושלם הייתה מוק'ח עוד מזמן כבוש יהושע כי נחשבה במשנה דערכין (ל"ב). מוקפת חומה מימות יב"ג, וכי שאמרנו שם נקרת מוק'ח כשהיתה מוקפת ע"י נקרים קודם ישוב ישראל, וא"כ הלא הייתה מוקפת עוד או בזמן הייבוס בהיקף שלם.

ב. חומת דוד ושלמה:

א) לפי דברינו (לעיל פ"א) שדוד חבר את העיר העליונה אל העיר התחטונה, ושלמה הקיפו בהיקף שלם וירחיב את חוגי העיר בהכניו לתוכה היקף החומה גם מחלק בנימין שבצפון — הסכמנו ראשונה שזו החומה שנגלהה ע"י ד"ר בליס ושותית נדבכי מראה שהיא נבנתה בתקופות שונות וכמ"ש לעיל — זהי מתקופת דוד ושלמה. אבל כבר העלנו לעיל (פ"ד ד') שלא הייתה חומה זו עוד מימי שלמה — אין לנו מקום לחומת מנשה שתהא "חומה ח צונה לעיר דוד מערבה לגחון בנחל". ולפיכך חזרתי ואמרתי שחומת שלמה הייתה בעיר מבעליה זו של בליס. ובנוגע לקו החומה של שלמה hei אפ"ל שהוא חבר במעט מהחומה זו של בליס. והחומרה עם העיר התחטונה בקו ישר, אלא שדעתני נטה במקצת להקו של שולטץ או של טרוופ (הוצאתת ד"ר קרל צימרמן) שהקו הוציא

את דרום הטרופיון חוץ לחומה, אם כי אינני מסכימם למדת הרוחב והאורך של הקו שלהם (ראה מפה 2 שלו).
 ב) והנה במפות גוט וסמייטה ועוד, עפ"י הנחה שלהם שמן שער הפנה בקרבת שער יפו נמשכה החומה הצפונית של שלמה עד לקרבת שער השלשת להר הבית — סמנו את גבול חומת העיר הצפונית של שלמה באופן שחותמת הר הבית נתחברה רק בחלוקת הדורומי אל חומת העיר ולהלאה לצפון היהת חומת הה"ב חוץ לחומת העיר (ראה המפה). ובעינינו נראה מורה דיז' מורה קצר שידיאן חילק גודל מחומת "בית ה' בירושלם" (כלשון הקרא דה"ב ל' א', ועד'ז בכמה מקומות) לא תוך חומת העיר ירושלים.

הן אמנים יש לנו איזה סמכים לכך זה: א) על פיו הי' מובן מה שכינו במשנה ובתלמוד את ההליכה מירושלים להר הבית בשם "על ליין", כמצינו בריש חגיגת "על עלות מירושלים להה"ב", ובתענית רפ"ג "עד שייצאו מירושלים להה"ב" שהובן ג"כ שעלו למקום הגבוה, (מן הגשם יצאו ועלו להה"ב — נ. א). וכן מפורש בירושלמי שם (פ"ג הל"ט) "שיילו מירושלים להה"ב", ועד'ז בדוכתי עוד. שיכל זה נראה שהיתה ירושלים נמוכה מהה"ב, ואילו היהת חומת ירושלים מחוברת להה"ב רק בחלוקת הדורומי הי' מובן לשון זה ביותר. ב) וכן מटים דברי התוויות רפ"ב דמדות בשם הרabi'ית דלפיך הי' בדרום חומת הה"ב שנ"י שעיריהם משום שםם היו נכנים מהעיר. ג) וכבר אמרנו כי בירת ירושלים נקראה תחלה גם בשם "עיר יהודה" משום שחילק יהודה נבחר להיות עיר הבירה וזה מתאים בקרוב להקו הזה.

אבל עכ"ז קשה לנו להסכים להנחה זו, ומתקבל על הדעת שיטת החוקרים האומרת שהיקף חומת ירושלים בימי שלמה הגיע לצפון הה"ב, אלא שמדובר לא בזמן הה"ב (מדרום לצפון) של היום כי אם במדתו הרבוע מ"ק על ת"ק אמה (ראה מפה ו' תבנית הה"ב עפ"י ד"ר שיק). והסמוכים שננתנו לעיל להקו של גוט ועוד — אינם מבוססים כלל, דאפי' בזמנ הבית השני שכבר הי' לכל הדעת כל הה"ב תוך העיר — קראו חכ"ל (שהם דברו בזואו על תקופת בית שני) — על י' מירושלים להה"ב. כי מלבד מה שגם היישוב למערב הה"ב הי' או גמור בהרבה מכפי שהוא כיום, כאשר מוכחים שרידים שנמצאו במעמקי האדמה למטה מרוחב דוד, וגם הה"ב הי' גובה יותר (כאשר ידבר ע"ז איה בח"ד) — אף גם רכו' יושב היישן של העיר הי' עוד או בדורות הה"ב לא רחוק מעזין השלווה, ולמן אמרו גם א"ז "העולה מירושלים להה"ב", ובשביל עיקר היישוב המרכזו שבדורות העיר — עשו בחומת הה"ב הדורמית שנ"י שעירם.

ג) ובמערב לא התפטרה או העיר כנראה יותר מן שער יפו "שער הפנה". ובמזרחה — היהת חומת הה"ב גם חומת העיר. וחומת החזונה שנמצאה למורה

הה"ב היה מתוקופה מאוחרת ועכ"פ לא מוקדמת מתוקופת מנשה.
ד) ובקרון צפונית-מזרחית — אין עדין החלט אם הלאן הקו בקרון זוית
ישר או באלכסון על דרך הקו של מפת סמיטה ועד.

ג. חומת חזקיה:

וחומת חזקיה, שעליה דיברנו לעיל, זהה החומה השני, בצפון חומת שלמה,
ולדעתיו נבנתה במקום חומת העיר הצפונית אשר לפניו, לדברינו שם.
ובמערב העיר הי' כנראה הקו בקרבת החומה שלפניו או מעט הלאה.

ד. חומת מנשה:

אחרי חזקיה מצינו, כאשר אמרנו, שלמנשה "בנה חומה חזונה לעיר דוד
מערבה לגחון בנחל". ועל חומה זו נתקשתית בה לעיל (פ"ד ד') והעליתית שתהא
בנאה באחת משתי פנים הללו: או שהתחילה לבנותה בדרום עמק הטרופין וסבב
לעוף, או יותר נכון שהתחילה לבנותה במערב דרוםית הר ציון (המקובל) ומשם
המשיכת בנחל עד לגחון ומשם סבב לעוף, ממש כאותו הקו של חומת בليس.
ואותה החומה שנמצאת למזרחה הה"ב, שמדובר עלי' ד"ר שיק בספרו בית-
אלימקdash — היא אולי המשך מהחומה שלמנשה, ועל ידה הי' בסוף ימי הבית
הראשון בזמן צדקיה "בין החומותיים" (מ"ב כ"ה ד'). והכפר"פ פ"ו אומר: שמערת
צדקי' אשר בחומת הצפון זוהי המערה שהיתה "בשער בין החומות", שדרך בה
ברוח צדקיה, ולדעתיו שער בין החומות הי' במערב דרוםית העוף, וכמסומן
באיזו מפות אחרות.

ה. חומת נחמי:

נחמי' בנה והקים את כל החומה שנחרבה ונחרסה בזמנו חורבן הבית
הראשון — על כל אותו הקו שעמדה החומה בזמן החורבן, כתובניתה ומתקונתה,
כאשר מוכחים המקראות בנחמי' (ב' ג' ו') שהוא הקים כל הנחרשות על מקומו.
וא"כ בנה את החומה בדרום על קו חומת בليس ובמורחה על קו חומת
מנשה האמור בסע' הקודם, ובצפון על קו חומת חזקיה הוא מקום חומת הצפון
שלנו. ובמערב כבר אמרנו שקשה לסמן את הקו, אלא שכנראה לא התרחק עכ"פ
בהרבה מן החומה שלנו.

ו. מתוקופת הבית השני:

כל השינויים והבנייה שנעשו ושנבנו במשך ימי הבית השני לא נתבררו
לנו בתובנותם, ומchein שסგמתנו למעט בהשערות בלתי יסודיות — לא בדבר עלייהם.

ונעיר רק על שתי נקודות: אחת: יונתן המכבי "תקן את פרצי החומה הישנה ששם כבניתה אשר התרועעה מקדם לנחל" (כמסופר בחשمونאים וmobea לעיל) מסתבר גם לי, כאשר כבר הזכרתי, שההשערה שעשוו איזה חוקרים אחרים שצ"ל "כפלתא" ור"ל החומה הכפולה — מתבלט על הדעת, והיא החומה שנמצאת למורח הה"ב, שלפי מה שהזכיר לעיל מסתבר שהיא המשך מהחומה החזונה שבנה מנשה, ואותה תקנה יונתן המכבי.

שנית: שעוד בראשית ימי הבית השני החלו לבניין החומה השליית המיויחסת לאגריפוס כאשר כבר אמרנו. ולדעתו כל המذובר בחשמוןאים הראשונים יהודה ויונתן ושמעון ואח"ב בהורקנות השלישי — שהוטיפו ותקנו וביצרו את החומות — המכון בעיקר לחומה זו ביהודה אנו מוצאים בשמעון המכבי כה"ג "שהוסיף לבניין החומה החדשה" (כמ"ש לעיל).

ג. החומה הנקראת על שם אגריפוס:

זו החומה המיויחסת לאגריפוס, ושכפי שאמרנו לבניה בסיסו עוד מקודם אלא שאגריפוס החל להרחבתה באופן מוצק — היא בעיקרה החומה שעליה פרסם החוקר ריבניזון בעת שנגלו לפניו רק איזה שרידים ממנה בצפוןית מערבית העיר. ובשנת התרפ"ח גלו חלק מסוים מהקו שלה באורך הצפון, ונתרברר שלא הלכה בהקו הישר של ריבניזון אלא באלכסון. ובכ"ז עוד עתה לא ידוע ברור כל מהלך הקו. לא נתברר הקו בקרן צפונית מזרחית, ונתנו על המפה שם בקרן צפונית מזרחית — שלוש קווים, הקו של ריבניזון ושני קווים באלכסון. גם לא נגלה מהלכו של הקו בצפוןית מערבית ובמערבו שם נרשם הקו עפ"י השערה.

ה. החומות אחר החורבן:

כל קוי החומות שנבנו אחר החורבן, מלבד מה שאיןם מענינים לנו שלל עיקר מגמתנו היא גבולי ירושלים המקודשה — לא נודעו לנו כי אם במקצת את אשר מודיעים סופרי הגוזרים ביחס בלבד ותיק בספרם Excavations of Jerusalem פרק שבעי (מעתק בחוברת ירושלים כרך שני עליידי הא' מיום) : א) שבומן התיר מבורדו כ-265 שנה לאחר החורבן (4093) הי' חוץ לעיר ובקרבתו הייתה חומה לעופל וחלק מהר ציון כבר הי' חוץ לחומה. ב) יותר ממאה שנה אח"כ ערך 370 שנה לאחר החורבן מספר „ארכיאוס ליוונוס“ שתור ציון שהיה מקודם חוץ לעיר הנהו תוך החומה. ג) בקרוב למאותים שנה אח"כ כבר מוצאים בספריו סופרי הומר הון הוא שמעין השלוח הי' תוך העיר. ד) אחרי חמש מאות שנה עוד — שנות 930-4860 מבאים וספריו הומר (כמו הסופר דני אל 1106 למספרם, והסופר פטולוס 1130 הסופר תאודורייך 1172 למספרם) — شهر

ציון ה'י' שוב חוץ לחומה «ומעין השלוח חוץ לחומת עיר והרחק ממנה», וכן בזמן הנושא הנודע ר' בנימין מטודלה שנת 4933 — היהת החומה כעין החומה שלנו והר' ציון חוץ לחומה, כאשר מספר בספר המסעות שלו מאربעת השערים שהיו בירושלים ואומר «ולפניהם ירושלם הר ציון», ולא הבנתי מה שהוסיף שם «ירושלים היא עיר קטנה ובצורה תחת שלוש חומות» מה הפירוש «שלשל חומותה» הללו או לא ה'י' עוד שלוש חומות הצפוניות¹⁾ ה) ובסתור האלף הקודם מודיעים הסופרים שבקרי מלבי ב"ד והר ציון שוב בתוך החומה. ו) אח"כ אנו מוצאים שאין עוד בכלל חומות סביבה ירושלים כי נחרשו, בשנת רמ"ח (5248), טרבעיטים שננת לבנייה שבנה סולטאן סולימאן את החומה, אנו מוצאים באגרות רבני עזבדי מברטנורא שהיתה העיר פרוזה לגמרי, הוא אומר באגרתו דברי ציון : «בשלשה עשר לחודש ניסן רמ"ח לפ"ק עמדות היו רגלוינו בשעריו ירושלים... וירושלים רובה הרבה ושםמה ואין צורך לומר שאין לה חומה סביבה». עד שהסולטאן סולימאן בנה והציב חומת ירושלים בגבולי' הקברים העומדים ביום.

1) גם ביחסיפוס (וთמייר מבورو) מובא על שלוש חומות שהיו בצפון ועי' ליקמן

פרק יוד.

ט י ב ו מ

א. סיכום לגבולי העיר שנטקדו:
 ובכן הגענו למטרתנו בעזה"י לסמן את גבול ירושלים ה' — הנוגע לנו לכל החלק הגדול השלישי הבא אח"כ איה".
 מצד דרום: נתקdash כל הר ציון עד שפלו למטה (מקום שבו נמצאה החומה של ד"ר בליס), כמו"כ כל גבעת העפל, דרום הר המורי' מן השלח ולמעלה. עומק הטרופים שבין הר המערבי לבין גבעת העפל — רבו ודאי נתقدس, אולם חלק הדרומי שלו בקצת ספק הוא (ראה לעיל פ"ד ופ"ט).
 צד צפון: נתקdash עד החומה הנוכחית אשר לפניו כיום בצפונם העיר. שאף אמם חומת שלמה לא נשכח עד כאן — נתוסהה על העיר גם בזמן בית ראשון ובקדושת ירושלים, לדברינו לעיל. אך לא יותר מן גבול חומה זו, והנוטש על העיר בזמן בית שני עד החומה השלישי (ו שנמצאה בשנות התרכ"ה, ובמקרה עוד בשנת תרכ"ז) — לא נתקdash בקדושת ירושלים.
 ב מערב: אין לנו יודעים להחלטת: כנראה לא נמשך בזמן הבית הראשון קו המערב בהרבה מן קו החומת. ויש להסתפק עד עמק ג'ורת-ישראל, והקו של ריבינזון במערב (ראה המפה) הוא המשך מן קו החומה השלישי.
 ב מזרח: כנראה לא נתקdash הקו יותר מן חומת הה'ב, אלא שיש להסתפק במרחק 16 מטר הלאה למורחה חומת הר הבית, מקום שבו נמצאה החומה המקיפה את הה'ב.

ב. עד המפות הקודומות ושליה:

לא פחות מן שלושים מפות שונות ומשונות (מהן 16 באטלו של ד"ר קרל צימרמן) מן חומת ירושלים העתיקה — הי' למראה עיני, ולא מצאי אחד מהן לנכונה ומתאימה. כל אחד החוקרים שרטט לא עפ"י מקורות אלא עפ"י השערות מציאות אחרות שריד או כעולה על רוחה ובא רעה וחקרו ושרטט לפי השערתו הוא. ובאו חוקרים שאחריהם והניחסו את השרטוטים שקדם לסתוד והוסיפו רק שינויים קלים.

היו לפני: מפת ריבינזון 1841. מפת ווילאמס 1845. שולטץ 1845. קראפט 1846. טרגוסטן 1847. טהרופף 1855. טומסאן 1859. לעווין 1863. סעפּ 1863. צט' די זואגאע

1865. די סאלצ'י 1866. מענקע 1868. כאספארי 1869. ואארדרען 1871. טאבלער 1876. פוררער 1876. שיק 1876. בליס 1906. גוט 1911. ואחריהן של סמיטה ועוד המעתיקים או המרכיבים את המפות שקדמון.

והנה עד מפת בליס לא ידעו כל החוקרים, אף בהשערה, מן קו היקף החומה בדרום הר ציון וגבעת העפל, וכל אחד הציב חומת הדרום במדעה קטנה. מן זמן התגלית של בליס ידעו לסמן את חומת הדרום במקומה, אבל מכיוון שכבר הפגלו לצמצם ולהקטין את העיר העתיקה (בנימוק התפל שנותן החוקר וילסון שהבאתיו לעיל פ"ד א') — הוטיפו להקטין בהקטנת החומה הקודמת. מהם שמאחרים בכלל את זנון תקופת חומת בליס (אם כי נבנתה בתקופות שונות) ואלה שמייחסים אותה לתקופת שלמה (ועכ"פ לא לדוד) מקטיניהם את גבול חומת שלמה בצפון, ואף' בתקופת חזקי' מקטיניהם את מזרחה בצפון.

אתה הסבota למגמת הקטנת המדה בצפון לקוחה כמו שכבר הזכרנו למלטה מנטי' נוצרית החפזה לאמת את מקום קבר הנוצרי שימצא חוץ לעיר המקודשה (עפ"י מאמר התוספה אין עישין בה קברות), ולבן אף' אחריו שמא רבניון שרידי החומה השלישית העלימו רבים מחוקרי וסופרי הנוצרים את עיניהם במציאות זו ולא ابو ליחסה לחומת העיר, והעדיפו לומר שחומת הצפון השלישית עמדה במקום חומת הצפון שלנו, והחומה השני' ממנה בצפון הר הבית, והעיקמו את הקו של החומה השני' באופן חלק העיר במרחב צפונית מהר הבית — בתוכו קבר הנוצרי — הי' חוץ לחומה, ראה למשל המפות של: וויליאמס, שולטץ, קראפט, טרופף, סעוף ועוד, ויש שעשו את החלק הזה ל"פרבר", ג"כ כדי שימצא הקבר חוץ לחומה המקודשה. ובה החזקו מבלי חקור ודירוש גם איזה חוקרים וסופרים משלנו, ראה למשל מפת ד"ר צמחוני בהעתק שלו לספר מלוחמות היהודים (ס"ה פ"ד) שציין את הרבע בצפון החומה הר אושאנה (מערב מקומת'ק) בתור פרבר, (ואנחנו אין אנו אחרים כל לאמת את מקום הקבר הזה ושלאי גליו הארדי הק' וליה'ה מקומו בקרבת צפת), גם באטלס ז'בוטינסקי ועוד — הקטינו את העיר בצפון אף' בסוף תקופת בית שני ועשאו את "הפרבר" ל"משנה" בלי יסוד.

ואני שכל עיקר תמכתי יסודות על המקורים, ושמתי לב גם להתגליות גם להמפות שקדמוני — מעטתי בדברים בלתי מובוסטים. והמפה שלוי, אם כי גם בה ישנים ספקות — קרובה ברובה אל המציאות.

פרק י"א

הגיון והשילוח

היות וענין השילוח נוגע לכל הפרק המדובר בח"ג פ"ב (כתיבת הגיטין בירושלם) — אמרנו לייחד פרק מיוחד על הגיון והשילוח. אם כי כבר נגענו בו במקצת לעיל (פ"ד סע' ג') בתור אחת הריאות למקום הר ציון.

א) הגיון, הכתוב במ"א א' ודחי'ב ל"ב ול"ג — תרגמו יב"ע "שילוח". המuin עצמו נקרא במקרא בשם "גיון", ע"ש שהוא מקום גזהה מhabואו, ובקצת התעללה מקום שיזכאים הימים חוצה ומשתלים להשחת גנות — אם כי המuin עצמו נקרא בלשון המקרא גם שם "גיון" (דחי'ב ל"ג) אבל מיימי מכונים בשם "מי השלה" (ישע' ח' ו'). וע"ש זה נקרא בפי חכ"ל כל המuin כלו בשם "שילוח". כהיום נשכח למגררי שם המuin במקומות מזאו, ולסיבה לא ידועה קוראים לו האשכנזים "מQUIT ר' ישמעאל כהן גדול" והספרדים בשם "טבילה אהרן הכהן" והערבים — "עין המדרגות" ואת קצת התעללה קוראים הכל עד היום בשם "השילוח".

ב) תכונתו : מקות המuin ה"ה בקצת דרוםית מזרחית העפל, הוא הזרוע הדרומית של הר המורי אשר שם הייתה העיר התחthonה. אל מקה זו יורדין מנהל קדרון, מזרחה למערב, בשש עשרה מעלות החצובות בסלע ההר, אל אסדרה מקורה, ומן האסדרה יורדין עוד 14 מדרגות החצובות על פני הצי רחוב האסדרה. מתחת למדרגה התחthonה יבעו הימים אל המערה אשר בה המקה שארכה 3,50 מטר, רוחבה 2 מטר וחצי בקרוב, בה יקו המים, ושם רוחצים וטובלים רבים גם בשם רפואה. במערבית דרוםית המערה כמו חלון והוא מבוא התעללה הארכאה המתחפת מצפון לדרום באורך 533 מטר, עד לדרום ההר בקצת עמק הטרופין. התעללה הלזו החצובה ג"כ בסלע ההר רחבה יותר מן מטר וגובהה אין שווה, במקומות רבים עוביים בה בקומה זקופה ויש מקומות שצרים לשווח ולוחול על בהנות הידים. באחד המקומות מצוי בתקרה התעללה שביל התולך ממערב העיר ובסופו אולם רחוב 12 מטר אשר משערם שנעשה למקום מהבא. סמוך לקצת התעללה דרומה מצוי בשנת תר"מ כתובת אבן בה כתוב : כי תעללה זו שנחצבה להולכת הימים מן המוצא אל הברכה — נחצבה משתי קצותיו הדר, קבוצת חוצבים אחת החלה מן מוצא המuin וקבעה

שנייה החללה במקום הברכה עד שנפגשו זו־זו. כנראה שזאת עשו בשביל שנחפזו ל Maher ולגמור את המעשה¹⁾.

דרך תעללה זו עוברים המים ובאים אל העבר השני שכאמור הוא נקרא "שלוח" (ואשר על שמו נקרא הכפר "שלוחן"). שם משתלחים המים להשקות גני הירקות שבמורה השלווח (וכנראה שם היו "גנים מלך" — נחמי ג').

גביעת המים מתחת למדרגה התחתונה איננה בדרך כלל שאר מעינות הנובעים הימיד אלא המים הללו יבעו פעמים אחדות ביום. בעת המבווע תملא המקופה מים בערך 1.24 מטר בגובה אה"ב יילכו וירדו המים דרך התעללה אל השלווח עד אשר יגיע עמק מי המקופה פחות מן חצי מטר, ופעמים יכלו מי המקופה לשעה קצרה לغمורי. בחורף יבעו המים שלוש עד חמיש פעמים ביום ובקיים שתי פעמים ובשלחי הקיץ פעם אחת. סיבת החיזון זה מבאים החוקרים שיש במקום מוצאיהם עין בעמק האדמה מין ברכה ואנור שיש לו תוכנות "ニイガラ" מן "מיכל מים" שכאשר מתמלא האגן נפלט זרם המים. לשם מבעבה האדמה יש מין אגן בתוכו אנור ומוצף המתורמת ונכפף למטה מחוץ לאגן, באופן שהגעיע המים עד לגובה ידוע מתרומות המצויף ונפתח האנור ועוברים דרך בו מי האגן ובאים אל המקופה הלאה. וככה יתהווה חליפות.

1) גוסח כתובות האבן עם ההשלמה והנקוד כהבנת אריכאולוגים:

"חמה" הנקבה וזה היה דבר הנקבה בעוד [מנפם החצבים את]

"גנון אש אל רעו ובעוד שלש אמרת להנקל[ב] נשמע קל אש ק

"ראה אל רעו כי היה זודה¹⁾ בצר מימין ומשאל ובין ה

"נקבה הכו החצבים אש לקרת רעו גנון על [גנון וילכו

"המים מן המוצא אל הברכה²⁾ במאיתים ואלף אמרה ומ[א]³⁾

"ת אמרה היה גבה הצר על ראש החצב

¹⁾ זודה — ונראה סדק.

²⁾ לפי הפענוח כתוב כאן במאיתים ואלף אמרה. והנה לא מובן כי אורך הנקבה הוא 533 מטר ויזוא לפ"ז כי כל אמרה הוא רק 444 ס"מ. ולכן לדעתנו היה רצוי לקרו כמאיתים ואלף אמרה, ולפי 48 ס"מ אמרה בערך. אולם בכתב אמן ה ב לא ברור ואינו דומה ל ב דלעיל אבל קשה לקרוא ב.

³⁾ לפי הפענוח הטיטוף כאן א' ונראה ומאת אמרה. וכונתו עובי הצר מהנקקה לרأس ההר גבוהה מאות אמרה. ולדעתי ראוי להסביר כאן האותיות "שנ'" ויקרא ומשנת אמרה כלומר שתאי אמות גובה הנקה או "חצ'" ויקרא ומהחצי אמרה כלומר מראש החצב לתקרת הצור, כי גובה הנקה מ-1.45 מ' עד 5 מ' הרוב בגובה 1.80 מ' בערך. כיוון האבן בכתה הנקה בקושטא שהועבר לשם כעשר שנים אחרי התגלותו — נ. א.

מי עשה התעללה המתפתלת ואת ברכת השלווח? בזה הטעינו כמעט כולם שהן הנה הברכה והתעללה שעשה חוקיוו המליך בהביאו את המים העירה (מ"ב כ'). וקצת סעד לזה גם מהכתובת שנמצאה בתעללה המודעית: שהיו צריכין לחזבה משני אדדים שתעשה המלאכה בכספיים, בשבייל שהי' לפי ההשערה, שעיה דחוקה. אבל מצד הי' המעיין ושילוח מימי קדם מעשת חוקי', ואם זהו הגיון הנאמר במקרא (מ"א ודהי"ב) ובאיו מקום סתם חוקי' את הגיון העליון — בזה התחבטו ומהחכמים חוקרים שונים, ולא בא עד החקירה.

ג) השיטת החדש. החוקרים האחרונים מחליטים שקדום חוקי' הי' ג'ב גיון זה גוחה מתחת למדרגה, כי על כן נקרא גם בימי שלמה בשם "הגיון", אלא שהי' או רק המעיין, היא מקום המים שבמערה (מקות ר"י כה'ג). ואצל מקוה זו נמשח שלמה המעה". ובבוא חיל סנהדריב כסת חוקי' את פתחת המערה ויסתום את המבואה הוה אשר להמעין שהי' חז' לעיר, לבליימצא היל' אשור את המעיין (דהי'ב לד'), וייש את התעללה ואת הברכה היא "ברכת השלהח" זיביא המים האלה העירה.

ד) הסתרות הרבות. אבל כמה תמיות לשיטה זו: א) א"כ לא סתם את מוצא המעיין עצמו, באופן זה לא היו המים באים דרך התעללה אל העיר, אלא שסתם רק את פתחת המערה ממעל. ומה כל החזרה על סתימת מי גיון העליון? למה הי' צריך לכל המועצה הגדולה להתייעץ על זה עם שדריו וגבוריו (דהי'ב לד') ולמה לא הודיע לו חכמים על מעשה הסתימה (בריתא פסחים נ') בנסיבותו רק את המבואה ממעל בפני האובי? ב) וחכ"ל אמרו (הוריות יב' ב' ברכיות) "אין מושחין את המלכים אלא על המעיין כדי שתשתמש מלכותם שנאמר והורדתם אותו אל גיון", אנו למדים מזה שני דברים: כי הגיון הי' מעין ג' שץ וכי מים נבעו או בל' הפסק, כמו שישים שם ר' אמי סימנא מליחא אי משיך (בל' הפסק) נהורה דשרגא כו' ואם הגיון בימי שלמה הי' פה בהמערה קודם שהיתה התעללה הררי לא הי' המים נמשכים והולכים כי אם מים נקיים ועומדים, ועוד כשרבו שואבי המים בקי"ז היו כלים המים לשעה קצרה עד הנביעה השני (עפ"י טبع האניאגרה שיש להמעין) ויהי מעין נפסק. ג) ובקרה מבואר שסתם המעיין מחווץ לעיר והביא המים העירה, ואין להבין שהי' מוצא המעיין (מקות ר"י כה'ג) מחווץ לעיר, בעת שהי' השלווח מרחוק ממנה תוך העיר. אין אני יודע לע"ע אם החומה שנמצאה שריד ממנה בשנות תרנ"ד במורחית-דרומית לנחל קדרון היא מתקופה מנשה "שבנה חומה חיצונה מערביה לגיון נהחל וסבב לעפל" (דהי'ב לד') או שהיא מתקופה קדומה, אבל זאת מסתבר עכ"פ בעת שהקיפה החומה את השלווח הייתה גם מקות ר"י כה'ג בתוך החומה.

ד) כנראה קרא ישע'י הנביא «מי השלח» עוד בימי אוחז, אך גם קודם מושת חוקי' שלוחו המים לחוץ.

ה) בדה"ב סוף ל"ב: «והוא חוקי' סתם את מוצא מימי גיהון העליון ויישרם למטה מערבה לעיר דוד», ועל מקרה זה תברו חקראי לגוייזתו: הלא המים באים אל תוך התעלה לזרח עיר דוד ולא למערב עיר דוד? והחכםelong שוגם הוא הילך בעקבות חוקריהם אלה בדבר הגיחון — מצא מפלט לו (loth אר"י שנה ז' צד 160)نبي תרגומו דבר יוסף שתרגם מערבה «מסורת» (כמו «ערבותה»). לא כאשר תרגמו כל המפרשים, אבל לא אף יהיו כן, הלא המים הולכים מן מקות ר' כי כה"ג אל השלח אין נשכים לערבה או לסתום משירה? אדרבתה את המים המשיך מן ערבות נחל קדרון אל הר העפל המושב באוכסין של העיר התחתונה, גם מה עניין «המסורת» לעיר דוד? ובכלל קשה לייחס את מישיכת המים הללו לעיר דוד, אחרי שתחלת מישיכתם היא להר העפל ובמצאתם מן השלח בקצת מורחת-דרומית עמק טרופינו (המפטיק בין העיר התחתונה לבין הר ציון) הולכים הםשוב למורה ואל נחל קדרון. והחפצים להעתיק את עיר דוד על הר העפל מסתמכים ממש קרא ואמ' כבר דיברנו ע"ז לעיל פ"ד וראה שם סעיף ג'.

ו) ולפי המבוואר בקרא, וכן בברייתא פסחים נ"ז, כי גיהון עליון ותחתון (לא רק מוצא עליון כדעת החכםelong, כי אם גיהון עליון כדאיתא בברייתא שם «סתם מי גיהון העליון») ומלביד מהקושי שבדבר שתי קצות תעלה אחת, אשר גם אין קצת אחת רחוקת ונמוכה בהרבה מן חברתה — תקרaina בשני שמות, אחת גיהון «עלין» ושנייה «תחתון» — לא מובן גם שינוי השם עצמו שקרו לו «גיהון עליון» ולא בשם הנכון «מושץ גיהון».

ז) וכבר הערכנו לעיל (שם פ"ד) מהעתורה הגודלה שבמלכים א' כתיב «ויליכו אותו אל גיהון כו' ויתקעו בשופר ויאמרו כל העם יחי המלך ויעל כל העם אחוריו והעם מחללים בחילילים כו' ותבקע הארץ בקולם וישמע אדוניי כו' ויאמר מדווע קול הקרייה הומה». מבואר כאן שלא הרגישו אנשי אדוניי כלל לא בבוא כל העם אל הגיהון ולא בחגיגת משיחת שלמה ובתקיעת השופר וקריאת הקול באוני שר אדוניי וישאלו אל סיבת הקול, ובא יונתן ויספר כי משחו בגיהון את שלמה המלך «ויעלו משם שמחים ותהום הקריי» הוא הקול אשר שמעתם. האפשר לומר כי משחו את שלמה אצל מקות ר' כי כה"ג ואדוניי וכל שריו וחיליו שהיו אצל עין רוגל¹⁾ לא ידעו מן התהלהoca הגוזלה ברודטה מן העיר אל גיהון

¹⁾ הוא בדור יואב (או איבוב) כאשר גם הכתובים בזיאש טוי וייח מאוראים מקומו, ועוד ראיות נכונות ע"ג.

(אף שהעמידו משמר להשגיח כי על כן בחרו לעשות הובח דוקא אצל «אבן הזוחלת» שמשמה גם «אבן מצוף ה», עי' תרגום), ויאוב שר האבאה המגנצה על המשמר הרגיש לראשוונה עפ"י תרעות השופר שהיא תרועה לא רגילה). וכיitzד יתכן כי פה אצל באיר יואב מוסבים ואוכלים בני המלך ואנשי יהודה עבדי המלך וחוגגים את מלוכת אדוני — ולא רחוק מהם אצל השלח כל שאר השרים וכל העם יושב בירושלים שמחה גודלה במשיחת המלך שלמה — ולא ראו ולא שמעו זמי? ולא עוד אלא אדרבתה רק אחרי ששבו מן משיחת המלך

והתרחקו מן המעיין ועלו העיר רק או נשמע קול הקריה הומה!

(ח) שיטתה קדמתה. ואחת השיטות הקודמות מראתה את הגיון במקומות «ברכת השלטאן» אשר במערב הר ציון, ואת השילוח מה במקומו אשר לפניו אבל מלבד מה שהתרגומים אומר על גיון (שילוחא), אף גם כתוב אחד מבאר טהשלוח הוא הגיון: «והוא (מנשה) בנה חומה הצונה לעיר דוד מערבה לגיון וסבב לעפל» (דה"ב ל"ג), ופשטה ذקרה שהחומה החזונה לעיר דוד בנה במערב גיון, וזה לא יתכן אלא רק במערב השילוח (לא גם «מוצאת המעיין» כי אם «טהלה» במקומות שמיינו משלחחים לחוץ) היינו בסוף הר ציון מורה ההירד לעמק הטרופין, ומשם סבב החומה גם את העפל.

(ט) הגיון העליון. ובכלל עליון להבין שתי העורות גדולות עוד: א) מדוע נשפט כל זכר גיון עליון ותחתון בכל המקראות שנזכר הגיון ובכל מאמרי חז"ל שהוכרו שליחות, רק פעמי אחת נאמר במקרא גיון-עליזון במעשה סתימת המein, וכן חז"ל זכרו פעמי אחת ג"כ רק «למעשה הסתימה», והלא דבר הוא! ב) חזקיי הלא סתם את המעניינות, לא רק מעין אחד, ואת נחל השופט (שם ל"ב ד'), ולמה רק על סתימת מי גיון העליון לא הוודו לו חכמים, ובנגע לשאר מימי מעניות שהיו חזק לעיר הودו לו, גם בקרא (שם ל"ב ל') בהוכרו בין פעולותיו הגדולות את מעשה הסתימה זכר רק את סתימת מזאא מימי גיון העליון ולא כל «המעניות והמים» שסתמו, ומדווע?

(י) דעתנו. כי על כן מוחיק אני בשיטה זו: הגיון בימי שלמה הוי אמנים על יד ברכת השלטן, מערב העיר, לא במקומו עתה מורה העיר, אבל מן הזמן שסתם חזקיי לגמרית הגיון במקומו הקודם הנגהו הגיון כאן במקומו אשר לפניו. ומעולם הוי רק גיון אחד, בעת שהי' עליון לא הוי תחתון, ומעט שיש תחתון אין עליון. שם «עליזון» לא נזכר במקרא ובגמרא רק לזמן הסתימה, לסמן את המקום שסתם ואת המקום שפתח, ובזה מיוישב הכל:

אחרי שימושה שלמה הייתה בעבר השני של העיר, מערב הר ציון, אי אפשר כי לאנשי אדוניה לדאות או לשמעו ממשיחת שלמה ותרועתה אלא רק אחרי שב כל העם מן גיון ויעלה להר אל תוך העיר הגיע לאונם «קול הקריה

הומה". ושם במקומו הבודם הי' הגייחון מנבייע בלי הפסיק של תוכנות ההאבער ויהי המuin (גמ' א') נמשך ויוצא להזע כי על כן משוחחו שם לסייע טוב שתמשך מלכחותו (ולפ"ז יתכן אمنם שישע'י קראתו "שליח" עוד ביום אחד)ומי המuin גחו אז ממחבואם אל תוך הבריכה "העליזונה" היא בריכת שולtan סילמן¹⁾, ושטפו לעמק רפואיים (ולא לחנמ יש בספרותנו המכנים את עמק רפואיים גם בשם עמק גיהון) ובזה אנו מבינים מה שהיה הפלשתים המתנגפלים על ירושלים באים ומתחפשים רק בעמק רפואיים, כדי להחזיק ראשונה במימי המuin המשקימים את העיר, וגם חיל אשור התפשט ובא בשביל זה אל עמק רפואיים, ורבקש שר צבאים עמד על יד מוצאת המuin בתעלת הברכה העליונה אצל הר ציון והולכת עד לשדה כובס "عين רוגל" אשר בmourה העיר.

אלא שבתקרב חיל אשור הקדים חזקיי לסתום את מוצאת המuin הזה, וימלא עperf את הנהל השוטף להובייש את מימי המuin הווחלים והנקויים בדרומית העיר, אף סתם את שאר מעינות כמו "عين رוגל" והמuin הקטן לא רחוק מאותו (בפי העربים "عين لוז"?) שכל אלה הי' הח' בעיר. ואת מוצאת המuin הגדל הזה במערב העיר שהי' גם לנחל שוטף במימי הרבים מצא לנוח לסתום למגררי סתימה עולמית, ואת עין הרוגל וכו' סתם סתיימות זמניות שאפשר לפותחן אה"כ. לפיכך רק לסתימת מי גיהון העליון הי' צrisk חזקיי להתיעץ ובעשה זו את לא הודה לו חכמים.

ובסתמו את מימי הגייחון העליון העמיך באדמה ויפתח שם מוצאת חדש ויישרם למטה מערבה לעיר דוד: הוליך את המים כלפי מערב הר ציון — עיר דוד — אשר אצל הבריכה והעברים בעמק האדמה תחת רוחב העיר עד לנחל קדרון מזרחה, שמשם גוזים המים בתוכנות "ההאבער" אל הגייחון והשלוח אשר לפניינו היום. וליהיות שבזמן מנשה כבר הי' הגייחון במקומו היום הררי במבנהו את החומה החיצונית לעיר דוד (מורחה) הייתה החומה למערב גיהון.

ומפני הגובה הגדול שבין הגייחון היישן לבין הגייחון החדש קרא את הגייחון שנסתם — גיהון עליון. וודעת משערת גם זאת: כי "בריכת השלח" שעשה חזקיי היא הבריכה התחזונה, ושם "עליזונה" ו"חחותנה" שניתן אך ורק לשתי הבריכות הללו, מה שלא מצינו שם כוה לכל שאר בריכות רבות שהיו ושהן בתוך העיר ובסביבותי — הוא גם כן על שם גיהון עליון.

1) נקראת עתה ע"ש שולטן סילמן שתקנה ובוצרה בשנות רפ"ז ויתכן שם זה נמשך עוד מזמן שלמה המ"ה באשר שם נמשח למלאן.

2) למורחת דרוםית ולודתו שם המuin ע"ש העיר לוז (בראשית כ"ח י"ט) — ג. א.

והחתונה, הבריכה העליונה ע"ש שמשה להגיון (הקודם) העליון, והבריכה התחתונה ע"ש שמשת להגיון (שאח"כ) התחתון.

יא) האגדה בפי בני ירושלים. שמעה מתבלכת בפי תושבי ירושלים משנים קודמות: כי מוצא הגיון העליון אשר טרם חזקי' המלך הונחו מתחת ל"חמס-אל-עין", המרחץ הערבי, אשר במורח העיר ולמערבה שער מקום המקדש, הינו על יד "באב-אל-כיתניין", שער המבוא המקורה המוליך לשער האמצעי של מקמ"ק (נקרא מטעם בלתי ידוע "שער החנויות") שלפי דעתינו יתכן שבברכתו הי' שער הקיפונוס כפי שנזכר בעז"ה בח"ד במקומו. המרחץ ההוא נקרא בפי הערבים «חמס-אל-עין» לומר המרחץ של המעיין. ואם כי אין שם מעין והמים של המרחץ והבריכה שלת' מובאים מבור שבחרזו וմבורות מקום המקדש — נקרא «מרחץ-המעין» משום שאומרים שמתהתו ישנו מעין. ובבר ניסו פעמים אחדות כמה יהודים מהם שעשו לשכנע את הפחה להרשות לחפור מתחת למרחץ לפענה את מקור המעיין, כלומר למצוא מה שסתם חזקי' המלך — ולא עליה הדבר בידם.

ואף אמן לפני השערת יתכן שיש מעין מתחתיה, אבל אין סבירה לומר שם הי' הגיון העליון שסתם חזקי' המלך, דהלא הוא סתום את הגיון שמחוץ לעיר (שלא יהיה המים לאויב), ומוצא זה הוא תוך תוכה של העיר על יד מערב מקהמ"ק, ולומר שסתם כאן את מוצא המעיין שממנו קלחו המים מתחת לאדמה מזרחה למערב עד חוצה העיר — גם זה אין מתkowski על הדעת. ואם אמן יש שם מעין אפשר הי' וזה מוצא למעין שממנו באו מים למקום המקדש ואם כי עיקר המים בא למקהמ"ק מ"מעין עיטם" אשר בדורות ירושלים אפשר שבאו המים גם מקור זה. וקצת מרפרף במה השערת קלושה, שמקור המעיין הזה לא נסתם וגוחים המים ממש עד להגיון שלנו, כלומר למקומות הנקראות מוקת ר"י כה"ג, והמים הנbowים מתחת למדרגה שבמורה המקור באים ממוקמי פנים העיר שבמקומות הזה, ואין זו אלא השערת בעלמא.

ומבעלי השמעה המשמעיים על מוצא הגיון מתחת ל"חמס-אל-עין" — ישנים אומרים שימוש שכאן בפנים העיר הוא מקור השילוח לנכון כותבין בגיטין שבירושלם «מתא ירושלים דיתבא על מי שלח». וזה לא ניתן להגיד כלל, לאור אפלו הי' כן שכאן מקור הגיון מכיוון שמקורו אין כלל שימוש במים כיצד יכתבו דיתבא על מי שלח הינו שימוש במי השילוח — בר מן דין פשוט וברור הוא שהשילוח הוא בדורות העיר בקצת הטרופין כאשר דיברנו וכאשר ידוע לכל, שימוש משתלהין המים חוצה ושם גם נקרא "שילוח" שמיינו משתלהין. ובכ"פ אין כלל יחס למעין זה עם מי השילוח, וע"ז שכותבין "דיתבא על מי שלח" נדבר בעז"ה ע"ז במקומו (להלן ח"ג פ"ב).

פרק י"ב.

קברי המלכים בציון עיר דוד

א. קברי מלכי יהודה.

רבים שואלים, ורבבים נשאלתי גם אני, ע"א הקבר אשר במרחף הר ציון (מעין מערה לפנים מעשרה) הנקרה (גם בפי העربים) בשם "קבר דוד" — מהו לפי דעתך וידיעותך. וכדי שאוכל להביע השקפותנו על אוזנותו علينا בראשונה לציין את כל קברי מלכי יהודה. ואחר נוכל לתגידי השערתנו ע"ז.

כל מלכי יהודה, מן דוד המלך עד המלך האחרון צדקיהו (בכללם גם עתליה המלכה וגם יהואחו שלמלך רק ג' חדשים) — היו עשרים ושניים: דוד, שלמה, רחבעם, אבימן (אביה), אסא, יהושפט, יורם, אחוזיה, עתליה, יהואש, אמציהו, עזירה (עוזיהו), יותם, אחוג, חזקיהו, מנשה, אמון, ישיהו, יהואחו, יהוקים, יהוכין, צדקיהו.

במלך דוד כתיב: "וישכב דוד עם אבותיו ויקבר בעיר דוד" (מ"א ב', י') וכן כתיב בשלמה וישכב עם אבותיו ויקבר בעיר דוד אביו (מ"א סוף י"א ובדהי"ב סוף ט').

גם ברחבעם (מלך ג') כתיב ויקבר רחבעם עם אבותיו בעיר דוד (מ"א סוף י"ד ובדהי"ב סוף י"ב).

וכן באבימן-אביה (מלך ד') וישכב אבימן עם אבותיו ויקברו אותו בעיר דוד (מ"א ט"ז ח' ובדהי"ב סוף י"ג).

באסא (מלך ה') הנה במ"א (ט"ז כ"ד) כתיב: "וישכב אסא עם אבותיו ויקבר עם אבותיו בעיר דוד", ואילו בדהי"ב (סוף ט"ז) כתוב: "ויקברוço בקברותיו אשר כרה לו בעיר דוד וישכבוço במשכוב אשר מלא בשמות". לשון זה "אשר כרה לו" משמע שכורה לו קבר לעצמו ואילו נקבע במערת המלכים מה מקום לומר אשר כרה לו, (לא לשון כריי) כאשר יכרה איש בור, ולא לשון קניי כדכתיב גם מים תכרו כרה לו, (בפסחא), שהרי הייתה מערה כללית מוכנה ומסורת למלכי יהודה. אלא שקשה להבהיר שמלך הצדיק הוא לא נקבע במערת קברי המלכים על לא שום סיבה הונרמו בקדרא¹).

¹) ולענ"ד נראה לומר שגם היהתה המערה כללית מוכנה ומסורת, עכיזו כרה לו "כון" לקבר מהאים עכשו היה וזכה בכון מיוחד כפי שללא אותו בשמים באופן מיוחד — נ. א.

ביהושפט (מלך ו') כתיב וישכב יהושפט עם אבותיו ויקבר עם אבותיו בעיר דוד אביו (מלך כ' נ"א זבדיה"ב כ"א א'). בירום (מלך ו') כתיב וישכב עם אבותיו ויקבר בעיר דוד (מלך ח' כ"ד). ובדהי"ב (סוף כ"א) נאמר ויקברו עיר דוד לא בקברות המלכים. באחיזתו (מלך ח') כתיב וירכיבו אותו עבדיו ירושלים ויקברו אותו בקבורתו עם אבותיו בעיר דוד (מלך ט' כ"ח). ואם כי בדהי"ב (כ"ב ט') נאמר דנהרג בשומרון ולא כתיב איפה נפטר — סמכו על מה שכתוב במ"ב שכן נפטר בעיר דוד", וכל סתום הר"ז במערת המלכים.

עתליה (מלכה ט') שנרגעה (מלך י"א ט"ז) לא נקברה בעיר דוד. ביהושASH (מלך י') כתיב ויקברו אותו עם אבותיו בעיר דוד (מלך סוף י"ב), ובדהי"ב (כ"ד כ"ה) נאמר בעיר דוד ולא קברוהו בקברות המלכים. והסיבה לו שआע"ג "ויעש יהושASH הישר בעניינו כי לימי יהודע הכהן" (דהי"ב כ"ד ב') אבל אחרי מות יהודע הכהן עזבו שריה יהודת את בית ה' ומאחר הוכיח להם זכריה בן יהודע הרגוהו במצות המלך, ובגלל חטא זה קשו עליו קשר יהודע הכהן נפטר בעבר דמי בן יהודע הכהן (שם דהי"ב כ"ז). והיות שיטהודע הכהן נפטר במערת המלכים (דהי"ב כ"ד ט"ז) נסתובב שהוא לא נפטר באותו המערה שבה נפטר יהודע אבי זכריה.

באצחים (מלך י"א) כתיב ויאשו כו' ויקבר בירושלים עם אבותיו בעיר דוד (מלך י"ד כ') ואע"פ שבדהי"ב (סוף כ"ה) נאמר ויקברו אותו עם אבותיו בעיר יהודה" כבר פירשו המפרשים "בעיר המיחודה שביהודה" היא עיר דוד. בעזורי"עוויהו (מלך י"ב) כתיב ויקברו אותו (לקחו אותו מבית החפשית) עם אבותיו בעיר דוד (מלך ט"ז ו'). אולם בדהי"ב (סוף כ"ו) נאמר ויקברו אותו עם אבותיו בשדה הקבורה אשר למלכיהם, ופירש רשי' ועד היננו בשדה הקבורה אצל קברי המלכים ולא במערת המלכים, כי מצורע הי' (וכבר דברנו בוה לעיל פ"ג א').

ביוותם (מלך י"ג) כתיב וישכב יותם עם אבותיו ויקבר בעיר דוד (מלך כ"ז זבדיה"ב סוף כ"ז א').

באחו (מלך י"ד) כתיב וישכב עם אבותיו ויקבר עם אבותיו בעיר דוד (מלך סוף ט"ז), ואילו בדהי"ב (סוף כ"ח) נאמר ויקברוהו בעיר בירושלים כי לא הביאו לה קבדי מלכי ישראל. והנה "בעיר בירושלים" מובן שאין הכוונה בירושלים ולא בציון עיר דוד, כי כל מלכי בית דוד וכו' לא נפטר שם אחד בירושלים אלא ברובע עיר ציון. ובלי ספק הכוונה עיר דוד, ולא נפטר בקברי מלכי בית דוד, ומה שכתיב כי לא הביאו לה קברי "מלכי ישראל" קאי גיב' על מלכי יהודה ומשום שם נקבעו דוד ושלמה שהם היו מלכי כל ישראל לפיכך

נקראת המערה גם על שם מלכי ישראל, וכן כתבו גם המפרשים. גם יתכן שנזכר על יד ירושלים הינו בקרבת ירושלם הנקרה על שם ירושלים כמו שמצוינו בכח"ג במקומות אחרים.

בחזקיהו (מלך ט"ז) כתיב וישכב חזקיהו עם אבותיו (מ"ב סוף כ') ובדהי"ב (סוף ל"ב) מפרש הקרה יותר: "וישכב חזקיהו עם אבותיו ויקברווה במעלה בית דוד קברי בית דוד" ואול (ב"ק ט"ז): ויקברווה במעלה קברי בית דוד במעליין שב משפחה ומאן נינחו דוד ושלמה. ז"א שלושה מלכים אלה דוד ושלמה וחזקיהו הנם במדור מיוחד שבעלה הקברים.

מנשה (מלך ט"ז) כתיב בו וישכב מנשה ויקבר בגן עוזא (מ"ב כ"ה י"ח), ועד"ז בדהי"ב (ל"ג כ') "וישכב מנשה עם אבותיו ויקברווה ביהו", הינו בגן ביתו.

באמונה (מלך י"ז) כתיב ג'ב ויקברו אותו בקברתו בגן עוזא (מ"ב סוף כ"א). ויתכן שנייהם, מנשה ואמון, לא נקברו ממש בעיר, דהלא נקברו בגן עוזא משמע בתוך גינה והלא אין עושין גינות בירושלם" (ב"ק פ"ב: ורמב"ם שם), וההנ' בציון עיר דוד, דהלא כללו ד"ז בתוך הדברים שאין מקיימים בה קברות. וכבר נתברר לעיל פ"ג דקדמת ציון וירושלם הינו הר' — נ. א).

ביASHIHO (מלך י"ח) כתיב ויביאו ירושלים ויקברווה בקברתו (מ"ב כ"ג ל"ה), ובדהי"ב (ל"ה כ"ד) נאמר וילוכאו ירושלים וימת ויקבר בקברי אבותיו וכו'. ומלשון "ויקברווה בקברתו" משמע קצת שלא נקבר במערת המלכים. אבל ד"ז לא יתכן שאין לשער כל שום סיבה שהמלך הצדיק הזה לא נקבר בקבר מערת המלכים.

יהואחו (מלך י"ט) מת במצרים (מ"ב כ"ג ל"ד).

יהוייקים (מלך כ') וישכב יהוייקים עם אבותיו (מ"ב כ"ד ו', ובדהי"ב ל"ז). והנראת שנשادر ונקבר בבבל.

יהוייכין (מלך כ"א) גלה לבבל ושם נשادر (מ"ב כ"ד ודהי"ב ל"ז).

צדקהו (מלך כ"ב) הוגלה ג'ב לבבל ונשادر שם (מ"ב כ"ה).

ובאשר נאמר לסכם את הדברים אנו מוצאים כי תשעת מלכים נקברו במערת קברת המלכים: דוד, שלמה, חזקיהו, ושלשתם נקברו במעלות בית הקברות (כתוב בקרא ובמโบรา בב"ק ט"ז): ועוד שש מלכים אלה: רחבעם, אבימ, יהושפט, אחוזיה, יותם, ואסא (אם כי יש לי אוודתו קצת קושי מלשון הקרה).

ובשנים: אמציהו ויאשיהו — יש קצת פקפק ויתכן אפשר שלא נקברו באזאתה המערה,

וששה מלכים ה"ה: יורם יהואש עזורייה (עוזיה) אחו מנשה אמו, אם כי נקברו בעיר דוד מפורש כתוב שלא נקברו בקברות המלכים אלא בקברים פרטיים. וחמשה נקברו לא בירושלים ובציוון כלל, ה"ה: עתליה, יהואחו, יהויקם, יהיכין ואძקיהו.

וכאשר נחקר על אותם המלכים שנקברו בעיר דוד בקברות פרטיים אם נשארו בקבורתם או שנתפנו, הנה ע"ז ידובר בעזה"י בהרבה להלן (ח"ג פ"ג) ושם מבואר כי אליבא דרא"ע שהטעם שלא נתפנו מלכי ב"ד וחולדה הנביאה משום שהמחילה שהיתה שם היתה מוציאה את הטומאה לתוכן קדרון, לפ"ז אלה המלכים שלא נקברו באותו המערות מסתמא כן נתפנו, ואLIBא דת"ק וסתמא דתוספתא דגיגאים (פ"ז) ושכן פסק הרמב"ם — כל מלכי ב"ד והנביאים לא נתפנו ולא משום המערה אלא משום כבוד מלך ונביא.

והיווצה מזה: שקשה לשער שהקבר הזה הנמצא בהר ציון הרי יהו קבר דוד, אחרי שלשת המלכים, דוד ושלמה וחזקיי' נקברו שלושם «במעלה בית הקברות» הרי כנראה או שלושתם נמצאים במעלה אחת גדולה בשלשה תאים או חדרים מיוחדים או בשלוש מערות סמוכות זו לזו, ואין מערה זו מתאימה למערה מעלה בית הקברות של שלשת המלכים.

ולעומת זה ודאי אין לייחס כבר זה כאליה שמייחסים אותו לקבר שיך או קבר נוצרני, כי תמנת הקבר וצורתו מוכיחה שהוא עתיק יומין ולא כלל לצורותם של אמות אחרות.

ועפי"ז אני משער שהוא אחת משתי אלו: או שהוא קבר של אחד המלכים שנקברו בקבר פרטיו או שהוא רק מכסה לפתח מערה המוליכה למערות קברות המלכים. (בפרט לדעת ר"ע שמחילה הייתה נeschata שם עד לנחל קדרון שמסתבר שהיתה המערה عمוקה יותר).

ב. קברי יהודע הכהן וחולדה הנביאת.

bihoyidut haCohen hneviyah mporsh chavot bkeria (dahyib c"d tziyyit) vyonken yehouda vishbu yamim co' vikberohu beir dud um hamlechim ci' usha tovah um yisrael vum ha' co'. zaman mah umdati meshatah: madu' bcl haBriyot (dab'bat vengayim veshmotot vadar'yan vjerushalmi dnoir) hocero kbar cholada hneviyah shala nega bo adam muolim am ci' kbar cholada hneviyah la noker bkeria ve'olo rak bkerla — vaelo kbar yehouda haCohen shemporsh bkeria shenkbar bkerot melkim al hocero kfar makbaro shehi' bjerusalem?

תו התבוננתי בלשון הבירות ולמדתי לדעת שקבר חולדה לא הי' כל בקבורי המלכים אלא הי' קבר מיוחד לעצמו, דכו' מוכיח לשון התוספתא דב'ב

"קבר בית דוד וקבר חולדה", וכן בתוספתא דוגגים "קברי מלכי ב"ד וקבר חולדה" בפרט במס' שמות שדרבו שם רק מকבר חולדה שהי' בירושלים. מכיש בירושלמי "קברי ב"ד מתפנין וקברי בני חולדה שהיו בירושלים ולא נגע אדם בהם לפנותם" — כל הדברים הללו מעמידים ומגדים שAKER חולדה הי' מיוחד לעצמו לא בקברי המלכים. ואף אמגנם גם על קבר חולדה אמרו "מחילה הייתה יוצאת משם לנחל קדרון" ע"כ ר"ל שגם קבר זה נשך למחילה שיצאה לנחל קדרון או שגם קבר זה גשכה מחילה מיוחדת. עכ"פ הי' וזה קבר במקום אחר לגמרין, וכי על כן אמרו בשמות ובתוספתא דבר' "מחילה הייתה עשו' לתוכה".

כלומר לשני מיני הקברים הללו.

ומעתהתו לא קשה כלל מה שירק קבר חולדה הנביה נזכר בכל אותן המקומות ואילו קבר יהודע לא נזכר — וזה ממש שהיודע הכהן הלא נזכר במערת קברי המלכים וכשאמרו "קברי ב"ד" הריווח נכלל בכלל כל הנקברים שם, משא"כ קבר חולדה שהוא קבר בפני עצמו היו צרכיים לדבר גם על קבר זה שהיה בירושלים.

והנה אגדה מצויה בפי יושבי ירושלים כי קבר חולדה הריםו במרחף שבאחד האוהלים אשר בראש הדר הזיתים והיו רגילים יהודים רבים לעלות לקברה להתפלל. גם הישמעאים וגם הנוצרים מבקרים ומכבדים קבר זה. והכל מתפלאים כיצד אפשר ליחס קבר זה הנמצא בראש הדר הזיתים לAKER חולדה הנביה הלא מפורש בכל הבריותות הנ"ל "קבר חולדה שהי' בירושלים", ושמא תאמר שר"ל בקרבת ירושלים הלא אמרו שם שאע"ג שכלה הקברים מתפנין מתחוכה לא נגע אדם בקבר זה לפניו כמו קברי בית דוד שהיו בעיר דוד, ושלפי דעת ר"ע לא נגע בהם אדם מעולם ממש שמחילה הייתה יוצאה ממש לנחל קדרון. ואילו קבר זה הנexo בהר הזיתים מועל לבית הקברות שהי' בזמן הבית הראשון למטה בנחל קדרון כתוב בקרה (מלכים ב' כ"ג ו') "ויצא את האשRNA... מחוץ לירושלים אל נחל קדרון... וישליך את עפרה על קבר בני העם". ואם אפילו נחל קדרון המפסיק בין העיר לבין הארץ הוי חוץ לירושלים המקדשה (זהי' שם קבר בני העם) מכיש למעלה מהר הזיתים שהי' חוץ לעיר.

וכבר הרבה להעיר ע"ז בעל תבואת הארץ (דף שמ"ח'ישנ"ב מוצאת לונץ) והביא שעד תקופה לכפ"פ לא הוכיר שום אחד מבני המסעות הקודמים מAKER חולדה אם כי פרטו שם הקברות שבשבובות ירושלים ורק בכפ"פ נמצא (בדף ע"ז) "שבצפון מקום שריפת הפרה הוא קבר חולדה הנביה". ותביא בתבואה שכך נתקשה ע"ז הרדב"ז (ח"ב תרל"ג) והרימ"ט (ח"ב ל"ז). ותחלת בדוחות בעל תבואה'A שתAKER הווה איננו קבר ישראלי.

והנה לפyi פירושם של "קברן העדה" ו"שיידי קרבן" על הירושלמי שם

שמה מהילה הייתה מקדרת ויוצאה הטומאה, היינו שדרך המהילה הוציאו את המתים שלא יודע שנפנו — לפי זה ה' מקום לומר שם כי ה' הקבר בירושלם (בציוו) לאחר שנפתחה נקברה שם במללה הר הזיתים. אבל לפי כל שאר הบรיותות הרי כמו מלכי יהודה כן גם חולדה הנביאה לא נגע בהם אדם מעולם לפנותם. ו"פני משה" בירושלמי פירש גם שם שהמכoon שדרך המהילה הייתה הטומאה מקדרת ויוצאה ולא שנפתחה.

ופעם עלה על דעתו לומר שלשון התוספתא דב"ב ומ"ש שמות וכן בהירושלמי שם משמע שכן הנידון אודות קבר חולדה הנביאה הוא ג"כ מדין קבר המזיק לרבים, כנראה מלשון הבריותא שם, ושלפי זה ה' אפשר לומר שחולדה הנביאה נקברה חוץ לעיר ירושלים ואח"כ נתפסת היישוב והكيف את הקבר (כמו שם קבר שהקיפו העיר) וה' הנידון לפניו מושום היוק הרכבים (לא מושום קדשות העיר). ועד"ז מפרש בתנתת מצפה שמואל שם על Tosfeta דב"ב (ד"ה ה' בירושלם) "דומיא דלעיל שמתהילה קברות ואח"כ נעשה העיר" והביה שעד"ז כתוב מההרי"ט (ח"ב סי' ל"ז), ועי"ז ה' הוכיח בין הת"ק לר"ע מדין קבר המזיק לרבים ושוב אפשר לומר שהישוב נתפסת או גם מעל להר הזיתים עד מסביך לקבר (אם כי קשה הדבר לשער). אבל חורתי מזה מושם שבכל הבריותות תנו"ל מפורש שהדיון hei על קבר חולדה הנביאה יחד עם קברי בני דוד שם ודאי נקבעו לפנים מעיר דוד, ולא נתנו זכה בפרוש נחלת יעקב על מס' שמות כל הקברות מתפנין ריל כשהיו בתחום העיר ועי"ז מוסף הוכיח בין הת"ק לד"ע.

בכן ודאי הוא שכך חולדה נשאר בתחום העיר. ולא בקברי המלכים. וכנראה ה' קבר חולדה בעיר התחתונה דרום הר הביתויתנן שלפיכך נקרו שני השערים שבדרום הר הבית "שער חולדה" אפשר מושום שמולים בעיר התחתונה ה' קבר חולדה. גם יתכן שה' מעונה בעיר התחתונה מול השערים הללו. בכל אופן צדק הרבה בעל תהוא"א שאין הקבר על ראש הר הזיתים קבר חולדה הנביאה.

ג. שאר קברי ישראל.

א) וכל שאר מתי ישראל נקבעו רובם בשיפולי הר הזיתים, ובנהל קדרון (ראה מ"ב כ"ג ו') המפסיק בין הר המוריה והר ציון לבין הר הזיתים. בשיפול הר הזיתים קבר הנביא זכריה בן יוחידע הכהן, לצפונו קברי הכהנים לבית חייר (הנזכרים בדיה"א כ"ד ט"ז), לפני יובל שנים נחשפה הכתובת אשר על חלונות המערה וממצו חרוטים שם שמות הנקררים (אלעזר, חנניה, יוזוף, יהודא יוחנן וכוכי מבני חזיר¹⁾). למללה בהר קברי הנביאים האחרונים, יש מיחסין אותם

¹⁾ הכתובת מעל העמודים מחוץ למערה שישנה עוד היום גלה ופרסם הנושא ר' יעקב

לכבר חגי ותלמידיו או כברי חגי ומלאכי ותלמידיהם והקהל קורא אותם כברי "חגי זכרי" (בן עדן) ומלאכי". ובנהל קדרון ה'י' כבר העם (כנראה מקרה הנזכר לעיל במ"ב כ"ג ו').

ב) בזמן בית שני היו רוב הנקררים בצפון העיר : לא רחוק מחוותה העיר צפונית-מזרחית כברי מלכי הדיבא, [בפי-המונה נקרא «כבר כלבא שבוע»]. הלהא מזרחה צפונית כבר שמעון הצדיק, בקרבתו מערת קברים נקראת בפי-המונה כברי סנהדרי קטנה, ולהלן למערבית-צפונית מערות רבות ובהן כוכבים עד למערת האגדולה הנקראת מערת סנהדרי גדולה, וגם להלהא לצד דרום בכל מקום שהופרים מוצאים שם מערות וכוכבים.

ג) בהאלף הנובי (השי) שוב הר הזיתים לקברי מתי ישראל, אלא שמשפחה אחת שהיתה נקראת «סמבוסקי» היו קוברים מיתיהם בשיפולי הר ציון דרוםית-מזרחית (גם שם קברים עתיקים מפלפני כמה מאות שנים) ושם היה קוביין אח"כ קהילות הספרדים מתים בני עניים. ועל הח'ז' הרבה קברים שמצובותיהם טושטוו במשך הזמן.

מהקרים היודעים בשיפולי הר הזיתים באربع מאות השנים האחרונות ה"ה : כבר הרע"ב (ברטנורא) בשיפולי דרום ה'ז מול הגיהון, הרכנים בעל שתי ידות, בעל קרבן אהרון, רבי יהודה החסיד, רבנו קלונימוס (בנהל קדרון), מהר"ס גלנטוי, מהר"ם פרדו, הרב מאיר פאפריס, הרב צמח נרמוני. הרכנים בעל פרי חדש, בעל דרכי נעם, בעל נחפה בכסת, בעל אור החיים, הרב ישראלי יעקב אלגוי, הרב חיים אבועלפיא, הרכנים בעל קריית מלך רב, בעל שדה הארץ, בעל פרי האדמה, בעל בתיה כהונגה, בעל אדמות הקדש, אבי הרב חיד"א, בעל שמן המור, הרב שלום שרעבי, בעל לבושי שורה, בעל באר חיים, בעל גט מקשור, ועוד גדולים ורבים. ובקופה אהרוןה תלמידי הגרא"א (רבי טעדי) רבי מגדר). ומאו ועד לשנת תש"ח (שהה'ז לא ברשותנו) נקבעו שם עוד אלפי רבים מהם גדולים וקדושים עליון רבים מאד.

הלווי ספר (תקפ"ב תרומ"ה) וזו לשונה : "זה [כבר והנפש] [ש]ל אלעוז חניה ייעור יהודה שמעון יוחנן בני יוסף בן עוז[בד] יוסף ואלעוז בני חניה [כח]נים מבני חזיר".

לצפון מערת בני חזיר (המכונה בית החופשית, מלכים ב' ט"ו ה') נמצא יד אבשלום ובקר הצלע המזרחי של יד אבשלום נמצאת מערה ובה שמונה חורי קבורה המכונה "מערת יהושפט" בטעות מאחר ויוהשפט לא נקבע שם אלא בעיר דוד (מי"א כ"ב נ"א ובଡה"ב כ"א א). ואולי ע"ש שוכנתה המערה בעמק יהושפט (ויאל ד' ב') ויוהשפט או ע"ש המלך יהושפט או מלשון משפט (רש"י ורד"ק שם) וראה גם מדרש תהילים (סוף ח') — ג. א.

באוריהם לציוני המפות.

- א. חומת ועיר היבוס, בקו נקוד (.....) מסומנה בדרכם הר הבית, מקיף את העיר התהונגה וחלק לצפון ה"ב, עפ"י ציוני הארכיאולוגים. (ח"ב פ"א ד' ופ"ד ב').
- ב. חומת דוד ושלמה מסומנה בקווים קטוועים (— — —), הקו מקיף את הר ציון והעיר העלונה למערב הר הבית, ומתחבר בדרכם עם הקו המקיף את עיר יבוס, ונמשך למורה הר הבית ולצפונו. (ח"ב פ"א ה' ופ"ז ועוד).
- ג. חומת חזקיה, בקו חומת צפון העיר שלנו, המכניס את חלק הבצתה לתוך העיר. (ח"ב פ"ה ג' ופ"ז ד').
- ד. חומת בליס, היא חומת מנשה, מסומנה בקווים ונקודות יהידיות (— . — . —). הקו הוה מחבר בדרכם את העיר התהונגה שלמורחה ואת העיר העלונה שלמערב (פ"ד ד' ופ"ז א'). והוא גם חומת נחמיי (פ"ט ה').
- ה. החומה השלישית לצפון העיר. מתוקפת בית שני, והמתיחסת לאנרגיפס. מסומנה בקו ושתי נקודות (— .. — .. —). הקו מוסיף עיר חdetא לצפון העיר (ח"ב פ"ז ה' ופ"ט ז').
- ו. הר ציון, לפי המסורת הקדומה (ח"ב פ"ד).
- ז. בצתה (ח"ב פ"ה).
- ח. העפל (פ"א גיד, פ"ד ה' ופ"ז א').
- ט. השלה (פ"ד ג', ופי"א).
- י. גיחון התהונן (ראה שם פ"ד ג' ופי"א).
- יא. חקרה, אקרא (?) (ראה פ"ז ב').
- יב. הפרבר (?). (ראה פ"ז ג' וסוף פ"ז).
- יג. דרום הר הבית. היכל שלמה וכו' (ח"ב פ"ז ד' וח"ד פ"א).
- יד. צפון הר הבית, אנטוניה (ח"ב פ"ז ג').
- טו. סמבוסקיס (ראה ח"ג פי"ג ג').

עיר הקדש והמקדש

מפות ותרשימי החומות

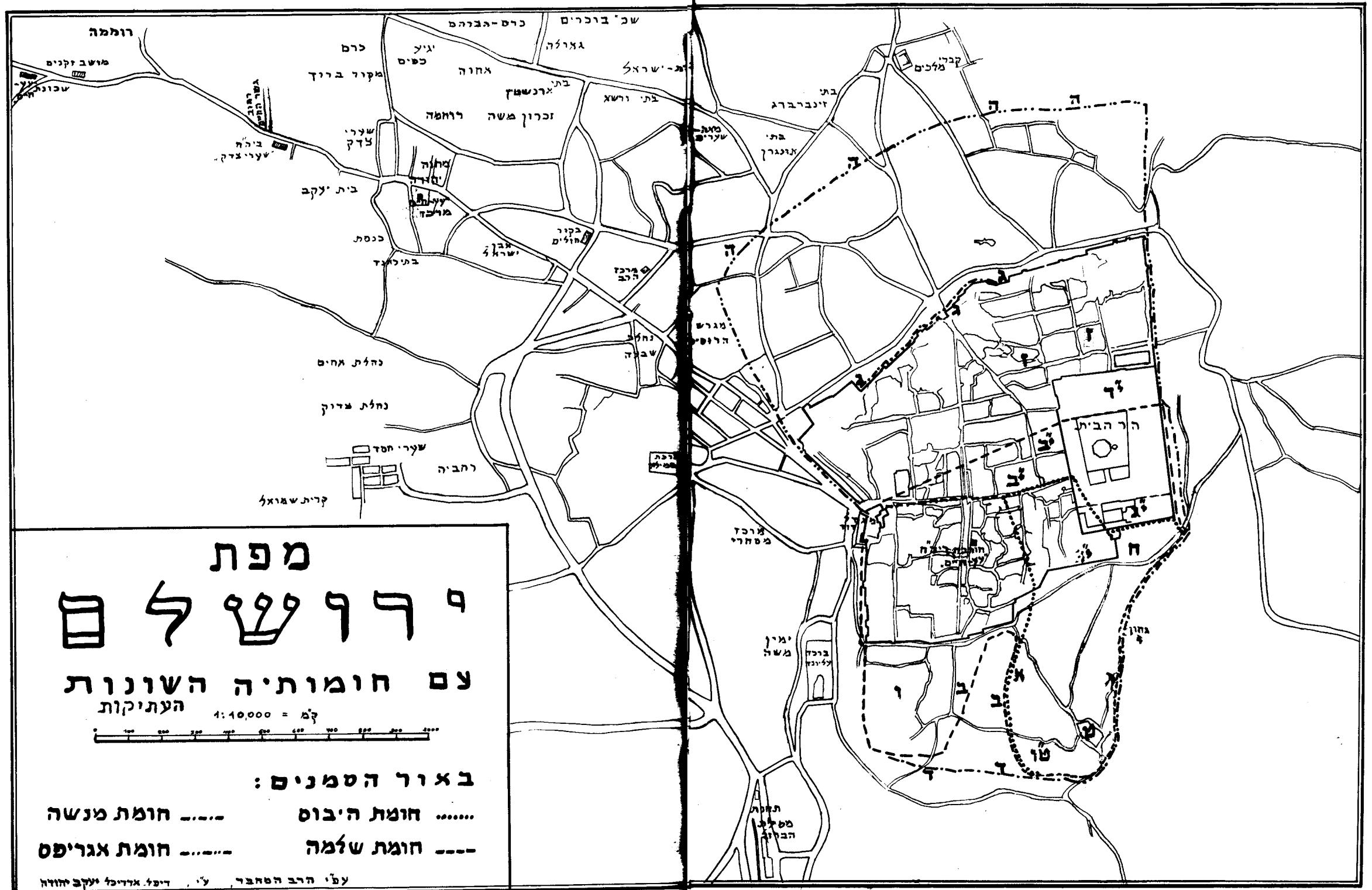
מִפְתָּח
לְשֹׁוֹשֶׁן
בְּשֻׁוּנוֹת
חַיּוֹתָה
כְּעֵמֶד

העתיקות קמ' = 1:10,000

1: 10,000 = $\frac{1}{10,000}$

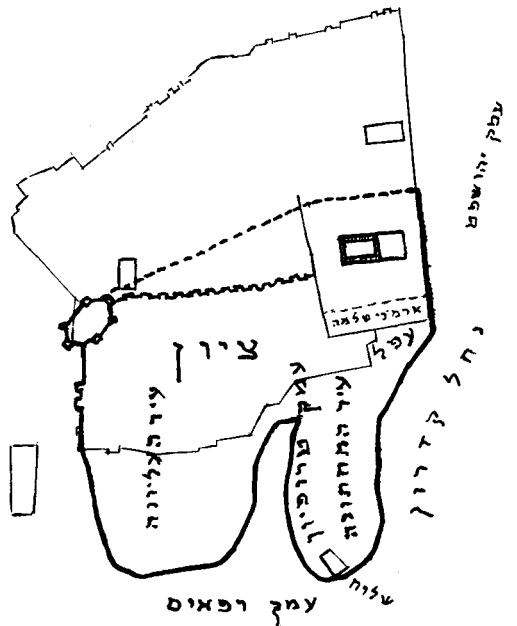
ב א ו ר ה ס מ נ י ס :
חומרת היבוט
חומרת שולמה

גפּי הַרְבָּה תִּחְבֹּר יְעַדְבָּה יְהוָה
דִּימָצֵא אֲדֹנִיכֶל יְעַדְבָּה יְהוָה

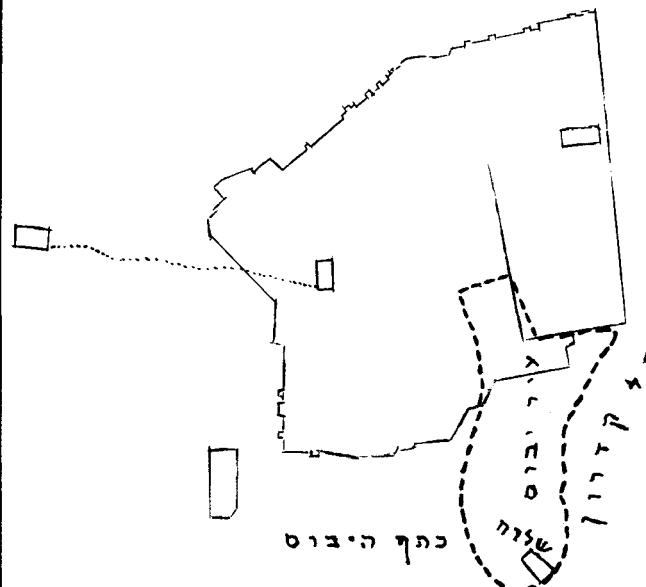
ב.

⁹ חומת ירושלים
בזמן שלמה

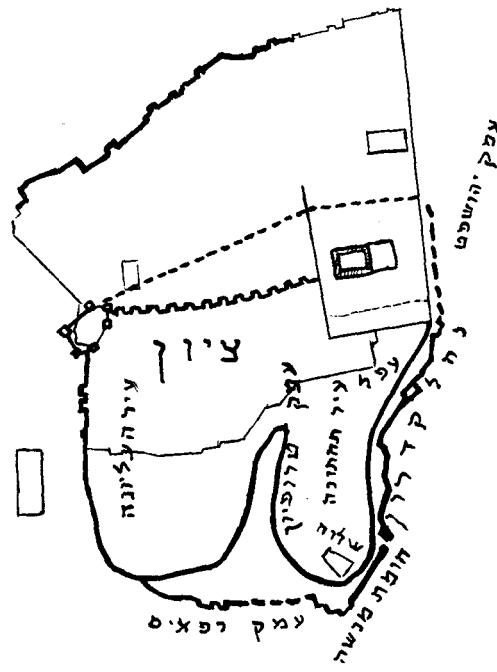

ג.

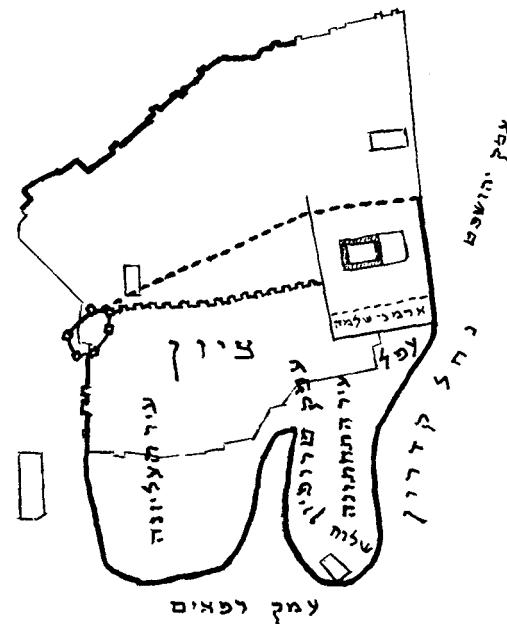
⁹ חומת ירושלים
בזמן היבוס

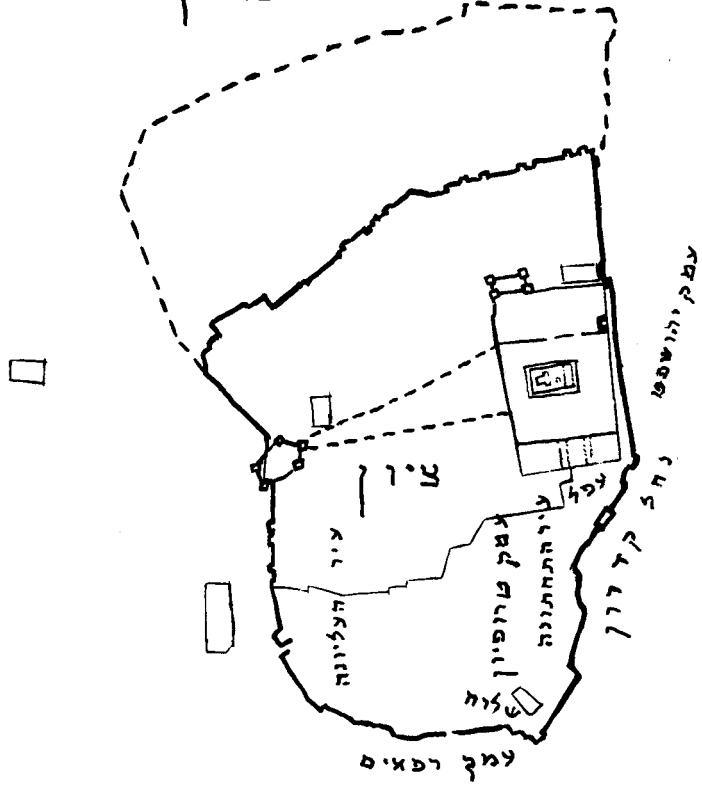
ד. חומת ירושלים
בזמן מנשאה

ג. חומת ירושלים
בזמן חזקיה

ה. חומת ירושלים
בזמן בית שני

ה. חומת ירושלים
בזמן נחמיה

